

DYNAMISCH PERSPECTIEF

Ledenblad van de Vereniging voor

Biologisch-Dynamische Landbouw & Voeding

Duurzame landbouw

Voorbeelden om op door te gaan

Transitie naar een cultuur van geven, ontvangen en adaptie

Meino Smit heeft met zijn proefschrift *De duurzaamheid van de Nederlandse landbouw* een indrukwekkend beeld uitgewerkt van duurzame landbouw waarin niet de machine, maar de mens weer voorop staat. Er wordt nu indirect beslag gelegd op veel energie, grond en arbeid om primaire landbouw mogelijk te maken. Daarom wordt de productiviteit en de duurzaamheid van onze hedendaagse landbouw veel te positief beoordeeld. Landbouwgrond is de grond van ons bestaan (Smit, Meino 2018: Stellingen 1,6; Kleis, Roelof 2018: <https://resource.wur.nl/nl/show/Landbouw-in-2040-meermens-minder-machine.htm>).

De landbouw is de afgelopen 100 jaar voornamelijk financieel gestuurd, waarbij de rendementen op korte termijn leidend waren. De biologisch-dynamische landbouw gaat echter uit van wat de bodem nodig heeft om het geheel te verbeteren. Hierbij ontwikkelt iedere boer een weerbaar bedrijfsgeheel, waarbij hij (of zij) controle

oor symptoombestrijding vervangt door een structureel in zichzelf oplossend vermogen. Het gaat er om dat hij een biodiversiteit geheel creëert waarin de aarde met al het leven, inclusief de mens, passend in het bedrijfsgeheel aanwezig kan zijn.

Zoals Meino Smit aantoont, is het huidige landbouwkundig denken niet passend om de transitie naar een duurzame en opbouwende landbouw te ontwikkelen. Juist bij oplossingen voor de grote uitdagingen van deze transitie moeten oplossingen gevonden worden vanuit een ander perspectief. De biologisch-dynamische landbouw is daarin voorloper. Ieder bedrijf kan een eigen bedrijfsindividualiteit ontwikkelen waarin de bodem centraal staat en waarbij de mens dienstbaar is aan het geheel. persoonlijke ontwikkeling is de motor van verdere ontwikkeling van de landbouw en van onze wereldcultuur. Iedere boer zal voor zijn bedrijf weer andere accenten leggen.

Zelfs in de praktijk van de biologisch(-dynamisch)e landbouw is dit holistische uitgangspunt nog geen gemeengoed. Het gangbare financiële krachtenveld met zijn denken op korte termijn is niet zomaar te weerstaan. In afhankelijkheid van toeleveranciers, afnemers, erfbetreders, regelgeving en financiële verplichtingen moet je soms wel mee in een systeem, waarin meer verdiend wordt áán de landbouw dan in de landbouw. Het is nodig om te komen tot volkomen nieuwe relaties tussen mensen (burgers en boeren) en de aarde waarmee we samenleven. Bij elke bedrijfsbeslissing zal de boer steeds dienen te reflecteren wat dit betekent voor de lange termijn. De vragen die hierbij gesteld dienen te worden zijn: wordt de bodem hier beter van? Is het goed voor de biodiversiteit en het draagvlak voor het geheel? Zijn de dieren dienend aan dit geheel? Kan ik mijzelf hierin ontwikkelen? Draagt het bedrijf bij aan een brede cultuurtransitie, die leidend is in een brede maatschappelijke transitie naar een samenleving waarin de aarde, met al haar leven, basis is van verdere ontwikkeling?

Onze huidige cultuur van nemen en controle (beheersing) loopt op vele fronten tegen onmogelijkheden aan, zoals Meino Smit ook aangeeft. Theorie U van Otto Scharmer geeft inzicht in de situatie waarin onze westerse dominante cultuur zich bevindt. Het diepste gedeelte van de U (presencing) geeft een beeld van een overgangssituatie: de bewustwording die nodig is voor verdere ontwikkeling naar een nieuw paradigma. Biologisch-dynamische landbouw kan

leidend zijn in het ontwikkelen van nieuwe maatschappelijke inzichten. Iedere BD-boer loopt voorop en zal zijn eigen keuzes maken.

Met het centraal stellen van geven, de aarde en het leven in onze nieuwe cultuur (bevrijding), zal de aarde weer groen en vruchtbaar worden. Immers vanuit de kosmos, de zon, wordt de aarde het leven gegeven. Wij als aardebewoners zijn verantwoordelijk dat dit geven op alle maatschappelijke vlakken leidend wordt.

*“Aarde droeg het in haar schoot
Zonlicht bracht het rijp en groot
Zon en aarde die ons dit schenken
Dankbaar zullen wij aan U denken
En de mensen niet vergeten
die het bereidden tot ons eten”* WG

“Het is ontstellend duidelijk geworden dat onze technologie onze menselijkheid heeft overschreden.”

Albert Einstein.

Piet van IJzendoorn
zonnehoeve.
net

Initiator Derk Klein Bramel overleden

“Ik vind dat we iets met het proefschrift van Meino moeten doen” opperde Derk Klein Bramel direct na het verschijnen daarvan. Dus nam hij het initiatief om daar ook iets mee te doen. Dat was Derk ten voeten uit, direct de daad bij het woord voegend. En daarmee stond hij ook aan de basis van deze uitgave van Dynamisch Perspectief. Op 22 juni 2019 is hij plotseling overleden.

Derk Klein Bramel was jarenlang actief in de antroposofie en de biologisch-dynamische landbouw. In het bestuur van de BD-Vereniging maakten we hem mee als iemand die keer op keer een concreet initiatief wist op te pakken, uit te werken en uit te voeren. De vele aanwezigen op de afscheidsbijeenkomst waren een levendige getuigenis van de talrijke initiatieven en organisaties waarmee Derk was verbonden en die – in zijn persoon, of door zijn activiteiten – ook met elkaar waren verbonden. Een verbinding waarin een enorme kracht kan liggen. LA

Meino Smit, akkerbouwer, promoveerde op een onderzoek naar de duurzaamheid van de landbouw van 1950 tot nu. Hij ontwierp een scenario voor de landbouw in 2040, met meer menselijke arbeid en minder energie-input. In zijn proefschrift prikt hij de mythe door dat de huidige technisch-industriële landbouw zo efficiënt zou zijn: In 1950 leverde de landbouw net iets meer energie op dan erin was gestopt. In 2015 is de input per hectare ruim zes keer zo hoog als de output. Op bdvereniging.nl/duurzaam is het dossier “duurzame landbouw” aangemaakt, passend bij dit themanummer. Daar kun je het proefschrift van Meino Smit bekijken, een uitgebreid interview met Meino Smit lezen en andere interessante achtergrondinformatie vinden over het thema “duurzame landbouw”. Lees op p.31-33 in deze DP Meino's artikel “Duurzame landbouw, wat is dat?”

4 Portret Bronvelder 2040

9 Lage input landbouw op Widar

11 BD als maatschappelijke beweging

12 Boeren met trekpaarden in Ritthem

14 Kringlopen bij Veld en Beek

16 Landbouw als cultuurdrager

19 Zegenend zaaien in Boischot

20 Boeren langs het Kenigsdjip

23 Kalle: Springbalsemien

24 De Wilde Peen in Ede Meino-proof?

26 Energie inclusieve landbouw

28 Voorjaar 2014 Stadsboerderij Almere

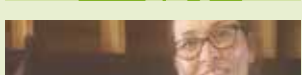
30 Duurzame landbouw volgens Meino Smit

33 Georganiseerde onverantwoordelijkheid

36 Colofon en Ledenservice

38 Als ik boer zou zijn...

'Ik krijg

2040

Onderzoek Meino Smit al twintig jaar in de praktijk

g juist steeds meer **energie!**

Hoe zou een landbouwbedrijf er in 2040 uit zien als het onderzoek van Meino Smit ter harte is genomen? Journalist en boer Kalle Heesen toog op zijn ligfiets naar 2040, gegidst door het proefschrift van Meino Smit. Daar trof hij boer Floris. Een bedrijfsrepor- tage van een toekomstig landbouwbedrijf.

'Bestemming bereikt', mompel ik terwijl ik de aerodynamische kap van mijn ligfiets open doe. Terwijl ik om me heen kijk, vraag ik me af of ik me niet vergist heb. In de verste verte zie ik niks wat op de 'Meino Smithoeve' zou moeten lijken. Ik gebruik geen navigatiesysteem meer. Kost teveel energie, maar ik mis het nog regelmatig..... Ik besluit nog- maals de kaart erbij te pakken.

BronVelder

Ook in de index van mijn kaart zie ik geen boerderijen met een 'M' genoemd. Opeens realiseer ik me dat de 'Meino Smithoeve' helemaal niet zo heet. Het is de naam die er twintig jaar geleden door de vakpers aan gegeven is, toen boer Floris daar twintig jaar geleden zonder aarzelen de resultaten van het onderzoek van Meino Smit ter harte nam en zijn bedrijfsvoering radicaal

omgooide. Op papier heet het bedrijf nog altijd 'BronVelder'. En ja, die naam vind ik wel op mijn kaart.

Een krappe kilometer verderop, blijkt de boerderij verscholen te liggen achter wat bosschages. Boer Floris komt me op klompen tegemoet: 'Mooi he!', roept hij, wijzend op zijn houten klompen, 'Zelf gemaakt van een afgebroken tak van een populier. Lokaler kan je je schoeisel niet krijgen!'

Aardewoningen

'BronVelder' blijkt groter dan ik dacht. Niet alleen de boerderij is ruim, maar verscholen onder grondruggen blijken er flink wat ruimten te zijn: 'Dat zijn onze aardewoningen,' legt Floris uit, 'In 2020 werden we gegrepen

door het idee dat we niet mee wilden werken aan de teloorgang van de aarde. Maar we wilden wel boer blijven. Uit het onderzoek van Meino Smit kwam toen duidelijk naar voren dat we flink moesten teruggaan in energieverbruik. De halve winter je huis warm stoken en de halve zomer koelen is dan geen goed idee. Onze aardewoningen zijn half onder de aarde gebouwd. Daardoor hebben we een natuurlijke isolatie tegen zowel warmte als koude én kunnen de geiten bovenop gewoon vreten.'

Floris is zichtbaar trots op zijn twintig hectare grote bedrijf. Met geiten, schapen, koeien, fruit- en bessenteelt, en een groot stuk tuinbouw, is het ook een bijzonder breed bedrijf. 'We boeren goed', glimlacht Floris,

'Dat is de afgelopen paar jaar wel anders geweest. We hebben heel wat eindjes aan elkaar moeten knopen voordat we zijn waar we nu zijn. Door de visie van Meino Smit te omhelzen waren we de tijdgeest wat voorruit. Eigenlijk is het pas met het eerste kabinet Klaver dat er voorzichtig wat ging veranderen. Vanaf dat moment kregen we ondersteuning omdat onze boerderij wel eens als voorbeeld kon gaan dienen. Als we die ondersteuning toen niet gekregen hadden, hadden we nu niet meer bestaan.'

Veel medewerkers

Op 'BronVelder' is het ondertussen een komen en gaan van mensen. Het schoffelteam wordt afgewisseld door het oogstteam en daar tussendoor zijn stevig gebouwde man-

nen bezig paarden in te spannen. Die gaan straks de compost halen bij het lokale composteerbedrijf: 'Ook zoiets!' grinnikt Floris. 'De eerste tijd hadden we veel te weinig mest. Al onze groente verkochten we. De poep die dat bij de mensen thuis opleverde, ging via het riool naar de waterzuivering en daar de oven in. Wat er na het drogen als 'natte fractie' overbleef ging het oppervlaktewater in. De rivieren werden te rijk, en onze grond te arm. Ik vond het erg lastig om dat aan te moeten zien.'

Ik-krachten

Inmiddels gebruikt 'BronVelder' al jaren ook de reststromen van de riolering voor de bemesting. Zij hebben wonderbaarlijk genoeg geen last van een verminderde Ik-kracht

van hun producten (zie artikel in Dynamisch perspectief Januari 2039: 'De ene poep is de andere niet'). Floris: 'Nee, onze groente houdt zijn waardigheid. Er blijven mensen die het onzin vinden, maar ik denk dat het de rijpheid van onze bedrijfsgeest is, die bijdraagt aan de waardigheid van onze groenten. Daarbij werken wij veel aan de ik-ontwikkeling van onze medewerkers. Dat benoemen we niet zo, hoor, daarvoor is er nog te veel scepsis over dat onderwerp. Maar we doen niet voor niks elke dag een dagopening en we vragen de medewerkers niet voor niks om bij de sluiting van de dag één waarneming van die dag te delen. En ja, dat doen we ook als we op topdagen met veertig man aan het werk zijn.'

Dag trekker!

Als Floris terugkijkt op de afgelopen twintig jaar, wil hij één hoogtepunt graag benoemen: 'Nou ja, hoogtepunt... eigenlijk is het tevens een dieptepunt: ik heb op een gegeven moment mijn laatste MF-35-tractor weggedaan. We wilden laten zien dat een bedrijf echt helemaal zonder fossiele brandstof kon, en die oude rode trekker liep natuurlijk op pikzwarte diesel... Dat kon niet meer. Het was aan de ene kant verheugend om zonder trekker te kunnen, maar hij was al drie generaties in de familie.... Ik had er zoveel goede herinneringen aan! Het doet wel even zeer om daar afscheid van te nemen.'

Floris denkt dat bovenstaand proces symbolisch is voor de trage wijze waarop de samenleving verandert: 'Dát er iets moet gebeuren is sinds het kabinet Klaver wel helder.

Maar ja: dat moet gebeuren door mensen. En die mensen zijn trager dan een oude olietanker.... Ze zitten zo vast aan hun gewoonten, aan hun emoties en aan hun principes. Je zag het toch bij de waterschappen? Die instituten konden ze al jaren opdoeken, maar als je net bestuurder bent geworden van het waterschap, en je identiteit hangt daar aan vast, dan laat je dat niet los. Ook niet als het goed is voor het welzijn van de rest van de wereld!'

De ommezwaai naar een bedrijfsvoering met een lage energie-input is op 'BronVelder' inmiddels wel gemaakt, al hadden we allemaal moeite met de mentaliteitsverandering: 'Ja, nu gaat het wel. Maar ook ik betrap mezelf erop dat ik graag nog een nieuwe energie processor koop, voordat de micro-chips uit China niet meer ingevoerd mogen worden vanwege de grote schade die je daar toebrengt met het mijnen van de grondstoffen... Het 'ieder voor zich' gevoel blijft toch hardnekkig!'

Puur gras

'Daar moet je even niet naar toe' waarschuwt Floris als ik door het raam wil kijken van wat vermoedelijk de stal is. Hij is net te laat. Ik zie de betegelde vloer, die rood kleurt van het bloed. Een dode koe hangt aan de haak: 'Ze was oud. Ze verwerkte het gras niet meer efficiënt tot melk en dan komt het moment dat je afscheid van elkaar moet nemen,' legt Floris uit.

Deze vorm van huisslachten komt op steeds meer bedrijven voor. Het is een han-

dige manier om het vlees betaalbaar te houden. Je bespaart er veel transportbelasting mee. Ondanks dat men steeds makkelijker bereid is om meer te betalen voor luxe producten zoals vlees, melk en eieren, blijven mensen gevoelig voor kortingen.

Het vlees van deze koe is mooi mals met een stevige laag vet, en zal zeker zijn geld opbrengen. 'Mooi he?' zegt Floris terwijl hij naar het malse vette vlees wijst, 'en dat met alleen gras als voeding. Vroeger had ik vaker dit soort vlees bij koeien, maar sinds er geen producten meer aan koeien gevoerd mogen worden die ook door mensen gegeten kunnen worden, had de vetheid even een dipje.'

Floris vindt die maatregel overigens wel terecht: 'Het is toch eigenlijk ook belachelijk dat we graan en mais aan koeien gaven! Wat herkauwers uniek maakt is dat ze gras kunnen eten. En dan gaven wij ze producten die een amateur-verteerder als een mens ook gewoon kan verteren! Dat was natuurlijk ook vragen om gezondheidsklachten bij je vee!'

Brede gezondheid

Gezondheid is iets wat op 'BronVelder' sowieso hoog in het vaandel staat: 'Gezondheid is voor mij al lang niet meer slechts 'de afwezigheid van ziekten' zoals we eerst dachten. Het is veel meer dan dat. Een stukje welbevinden hoort daar zeker bij. En dat niet alleen voor de mensen, maar ook voor de dieren en de gewassen. Daarom probeer ik zoveel mogelijk harmonie te creëren op dit bedrijf. Verschillende gewassen

in stroteelt, stukken natuur integreren in de landbouw, dieren die elkaar aanvullen en ook verschillende types mensen die elkaar kunnen inspireren. Dán praat je pas echt over gezondheid. Toen de chemische bestrijdingsmiddelen tien jaar geleden verboden werden, hebben wij daar nooit een probleem van ondervonden. Zelfs toen in de hersteldagen van de natuur de plagendruk flink omhoog ging, was het evenwicht bij ons sterk genoeg om dat op te vangen.'

Meer energie

Wat begon als een bevestiging, heeft na twintig jaar ploeteren het bewijs opgeleverd dat je haast zonder energie-input goed een landbouwbedrijf kan draaien. Alhoewel Floris hier nog wel een nuance ziet: 'We kijken nu alleen naar energie die je kan terugrekenen naar Joules. Maar ik merk niet alleen bij mezelf, maar ik zie ook bij onze medewerkers dat ze hier vol enthousiasme en energie rondlopen. Ook dát is energie! Ik zeg wel eens gekscherend: de energie op ons bedrijf vermindert helemaal niet. Het wordt juist steeds meer!' AP

Kalle Heesen is medeoprichter, boer en leidinggevende van de Plus Boerderij. Daarnaast werkt hij als journalist, trainer en coach. plusboerderij.nl

Dorpsgemeenschap Widar, Merkplaats (B)

'Meino Smit levert een huzarenstukje af door een mogelijke toekomst van gezonde en duurzame landbouw weer in beeld te brengen'

Meino's huzarenstukje gewogen op Widar, Merksplas

Lage input landbouw

Dirk Govaerts: "Door mijn eigen ervaring bij het werken op de boerderij van Widar weet ik dat lage input kringlooplandbouw werkt, juist omdat ik daar zoveel als mogelijk naar streef."

Vanuit het gezichtspunt van de moderne landbouw lijkt dit niet evident. Als boer wordt je voortdurend gestimuleerd om steeds meer te willen weten van steeds minder. Ondertussen vergeet je als moderne boer de grotere verbanden of levenssamenhangen. Logisch dat je er dan ook geen rekening mee houdt. Je laat de oude ideeën los en laat de keuze voor de toekomstige landbouw over aan anderen. Keerzijde is dat je als boer steeds meer alleen komt te staan....

Meino Smit levert een huzarenstukje af door een mogelijke toekomst van gezonde en duurzame landbouw weer in beeld

te brengen (12. Maatschappelijke kosten, p.137,138,156; Maatregelen om een lage-input-landbouwsysteem te kunnen realiseren", p.158). Maar ik zie ook dat er wel valkuilen zijn of kanttekeningen bij te maken zijn. Bijvoorbeeld:

→ Voedsel produceren voor de eigen bevolking? Reductie van transportstromen (p.158)? Wat versta je onder de eigen bevolking? Voordat je het beseft, neemt het aantal voedselkilometers weer spectaculair toe.

→ Kassen niet meer verwarmen? Zoveel mogelijk met het seizoen mee-eten (p.158)? Prima, maar ik betrap me erop dat ik

ondanks enkel onverwarmde tunnels op Widar toch nog wel eens een krop sla in december eet. Zolang er een andere keuze is blijft het idee in de praktijk moeilijk vol te houden.

→ Geen intensieve veehouderij (p.158)? Helemaal akkoord: grondgebonden veehouderij is noodzakelijk en werkt op Widar prima. Hoewel ik eerlijk moet toegeven dat er zure effecten zijn aan de (economische) opbrengstkant. Het maximaal benutten van alle grondstoffen en reststromen kan dit mee helpen oplossen op voorwaarde dat we erin slagen om eindeloos gesleep met deze stoffen zoveel mogelijk te vermijden en enige voorzichtigheid hebben bij het gebruik van menselijke uitwerpselen. Ook kan een aangepaste wetgeving zijn steentje bijdragen door kleinschaligere, lokale initiatieven mee mogelijk te maken.

→ Herinrichting van landbouwgebieden en natuurgebieden (p.158)? Durven we daarnaast de boer ook positief te stimuleren voor zijn bijdrage aan natuurwaarden en esthetische belevingsmeerwaarden? Of richten we ons enkel op het verbieden of beboeten bij 'fouten'.

→ Snelle afbouw van de veestapel (p.138)? Ja, maar zonder een bloedbad aan te richten onder de boeren. Het lijkt me dat hoe sneller de afbouw moet gaan hoe meer gepaste steun- of compensatiemaatregelen er voor de boeren moeten zijn.

→ Zo min mogelijk fossiele brandstoffen (p.158)? Lovenswaardig, hier valt - mits aanpaste mechanisatie en dierlijke tractie - wellicht veel vooruitgang te maken. Toch maakt machinewerk op basis van fossiele energie op dit moment het werk lichter en aangenamer en is er de verleiding om eerder te kiezen voor machinewerk dan voor handwerk, zelfs op onze zorgboerderij waar handwerk sterk gestimuleerd wordt.

→ Natuur en landbouw meer combineren (p.156)? Hier slaat Meino voor mij de spijker op de kop. Voor mij is het scheiden van landbouw en natuur een zeer grote vergissing. Daarom verbinden we op Widar landbouw met natuurbeheer en zoeken we naar rendabele samenwerkingsvormen. Natuurbegrazing, maai-beheer met nabegrazing, heideplagsel en houtsnippers in de potstal, graanakkers in natuurgebied bemest via oppervlaktecompostering, niet voederwaardig maaisel uit natuurgebied composteren, houtwallen, bomen en hagen aanplanten..... Hoe meer

diversiteit op ons bedrijf en in zijn omgeving hoe gezonder ons bedrijf.

Meino spreekt over een lage input landbouwsysteem maar eigenlijk gaat het over een lage input *maatschappij*

Persoonlijke ontwikkeling

Meino spreekt over een 'lage input landbouwsysteem' maar eigenlijk gaat het over een lage input maatschappij. Het gaat ook over een duurzame en inclusieve wereld en de rol en positie van de landbouw daarin. Landbouw is van nature multifunctioneel. Productie, beleving en natuurwaarden dienen hand in hand te gaan. Dit vraagt om een andere vorm van specialisatie en verregaande samenwerking. Het gewicht dat een van de verschillende functies op een bepaald moment en in een bepaalde situatie krijgt hangt af van de persoonlijke ideeën en opvattingen van de boer. Vandaar dat persoonlijke ontwikkeling bepalend is voor de ontwikkeling van het bedrijf en zijn omgeving. Hierdoor heeft de boer ook een rol als architect van het landschap, samen met andere terreinbeheerders.

Als boer heb je vele uitdagingen. Het is een kunst om in alle levensomstandigheden juist te oordelen en te handelen, zowel praktisch als moreel. Bij deze ontwikkelingsweg hoort

vallen en opstaan. Dat lukt het best als je aansluit bij en ondersteuning krijgt van de lokale burgerbewegingen en tegelijkertijd je persoonlijke ontwikkeling ernstig opneemt. Vanuit de BD-beroepsontwikkeling wordt begeleiding aangeboden bij het steeds verder ontwikkelen van je bedrijf en jezelf. Persoonlijke ontwikkeling als sleutel voor bedrijfsontwikkeling

Meino's bijdrage is een goede hulp in het maken van kwalitatieve en onderbouwde keuzes voor jezelf en je bedrijf waardoor de mens, het landbouwbedrijf en uiteindelijk het hele landbouwsysteem en zodoende de hele maatschappij vanuit het denken in totaaloplossingen stabiel wordt. Het biedt (naast keiharde cijfers) inzicht en inspiratie voor je eigen idealen. Naast een bom van kennis straalt door zijn werkstuk heen een schat aan wijsheid waarvoor ik alleen maar diep respect kan hebben. Het vraagt om ermee aan de slag te gaan...

Eindigen wil ik daarom met een citaat van Michel de Montaigne: *"We kunnen veel-wetend zijn door andermans kennis, maar we kunnen niet wijs zijn door andermans wijsheid."*

Dirk Govaerts is zorgboer op Widar VZW (widar.be) en werkt als trainer bij BD-beroepsontwikkeling (bdvereniging.nl/bd-beroepsontwikkeling).

BD-Vereniging als maatschappelijke beweging!

Het was zaterdagochtend oktober 1977 dat ik het hoornmest preparaat (500) stond te roeren op het kersverse O.B.S. Proefbedrijf in Nagele (NOP) om mee te geven aan de net ingezaaide wintertarwe. Deze handeling maakte het biologisch-dynamische bedrijfssysteem tot een feit. Volgens Wagenings jargon betrof het een systeem – en geen organisme. Vergelijkend onderzoek van BD-landbouw, geïntegreerde en reguliere akkerbouw was de doelstelling. Dankzij het gekozen systeem-dynamische model (Ontwikkeling Bedrijf Systemen) werd er in enkele decennia veel 'ontdekt'. Voor de status van de BD-Vereniging en de BD-landbouwmethode was het praktijkonderzoek – onder regie van het PAGV in Lelystad – op bedrijfsgroote een mijlpaal in haar eigen 40 jarige bestaan.

Erkenning hield dat nog niet in. De navolgende jaren werden beurtelings gekenmerkt door vasthoudendheid, argwaan, begrip, wantrouwen, principes en afwijzing van methoden en van mensen in het wetenschappelijk circuit. Er werden wederzijds uiteenlopende koersen ingeslagen. In dezelfde periode is de zogenaamde industriële landbouw verder gegroeid.

Dit jaar, 2019, is een 'kanteljaar'. Carola Schouten, minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, schotelde met haar beleidsnota "Landbouw, Natuur en Voedsel

sel: waardevol en verbonden" alle landbouwbedrijven een ongekende uitdaging voor: in 2030 – over 10 jaar – zijn jullie allemaal Kringloop bedrijven! De maatschappelijke werkelijkheid spiegelt de maatschappelijke noodzaak om samen met de hele landbouw die ommezwaai

Minister Carola Schouten: 'In 2030 zijn jullie allemaal Kringloop bedrijven!'

te gaan maken. Ik vind dat de biologisch-dynamische landbouw de bijna honderd jaar lang beleden filosofie in hoog tempo dient om te zetten. Er is behoefte aan een strategie die gelijke pas kan houden met de inmiddels vastgestelde doelen.

Ik zie de BD als een werkbaar alternatief met ruim negentig jaar ervaring in kringlooplandbouw. Het gaat ons allemaal om een toekomstgerichte voedselproductie die respect heeft voor de levende natuur en het voortbestaan van de Aarde als onderdeel van een levende kosmos. Laat de BD-Ver-

eniging weer uitgroeien tot een maatschappelijke beweging, die in en buiten de landbouw, bewustzijn, interesse en aandacht weet te genereren voor de impulsen die de biologisch-dynamische landbouwmethode in zich draagt. WG AP

Minister Carola Schouten in het kader van multifunctionele landbouw op bezoek bij Boerderij 't Paradijs, Barneveld

Eelco Schaap (1953, Wageningen), 30 jaar voorlichter BD-landbouw voor BD-Vereniging en ministerie LNV vanaf 1977, sinds 2007 ondernemer met eigen BD-bedrijf in Portugal - Serra da Estrela. dominiovaldomondego.com

Wij zijn in 1978 begonnen met ons eerste perceel grond (2 ha.), gelijk biologisch-dynamisch en gelijk een gemengd bedrijf. We hadden toen 2 paarden en 4 runderen. De runderen lopen 's zomers in de wei en in de winter, de stalperiode, eten ze hooi en restproducten van ons bedrijf zodat er niets verloren gaat. Ze krijgen geen krachtvoer, dat is niet nodig. Nu hebben we 11,5 ha. grond waarvan ongeveer de helft weiland dat gedeeltelijk meegaat in de vruchtwisseling (grasklaver). We hebben op het Hof Eindelienge (Eindelienge is Walchers voor 'eindelijk') nu 5 paarden en ongeveer 4 runderen en 20 kippen. Met de mest van ons vee kunnen we voorzien in ongeveer 60% van de mestbehoefte. Ons uitgangspunt is nog steeds een gemengd bedrijf en werken met trekpaarden.

Werken met trekpaarden

De paarden doen de meest voorkomende werkzaamheden op het land zoals ploegen, mest verspreiden, eggen, oogsten, schof-

Een paard leer je vanaf zijn tweede jaar, hij kan ongeveer 20 jaar mee (ons oudste paard dat nog werkt is momenteel 23 jaar). Een paard moet elke 3 à 4 maanden bekapt of beslagen worden. Goede volleeerde paarden denken mee, ze kunnen over gewassen stappen (bij bijvoorbeeld schoffelen of met de onkruideg dwars over de rijen). Ik heb al meegemaakt dat ik tijdens het schoffelen het gewas raakte en het paard erop reageerde en stopte. De strengen waar hij aan trekt, fungeren dan als telefoondraadjes. Paarden hebben geen fossiele energie nodig, en ze kunnen zichzelf vermeerderen. Paarden denken mee tijdens het werk. Door met paarden je land te bewerken wordt je land zeer vitaal, dat merk je doordat je met minimale bemesting optimale opbrengsten hebt, er weinig tot geen ziektes voorkomen, en het klimaatbestendig is. Afgelopen twee zomers waren heel droog en zonder te beregenen haalden we toch goede opbrengsten. Beregenen zou ook niet kunnen want al het oppervlaktewater bij ons is zout.

Een nadeel van het werken met paarden is dat er voor ons in de buurt geen moderne machines te koop zijn. Ze zijn wel te koop in de V.S. bij de Amish-gemeenschap (waarvan er 30.000 boer zijn die met paarden werken) waar we ze ook gekocht hebben. Ieder jaar tijdens de Horse Progress Days tonen ze hun nieuwste vindingen. Daar zie je wel ontwikkelingen op paardentractie gebied. De Amish mogen namelijk nooit gebruik maken van tractoren en ze gebruiken geen zware machines op hun land. Vrijwel alle landbouwbedrijven daar zijn gemengd en gaan in rap tempo over tot organic boeren.

De toekomst

De toekomst van de landbouw zou ik graag zien met meer toepassingen van trekpaarden op meer gemengde bedrijven (zeg maar een beetje terug naar de jaren '50). Dan houdt elk bedrijf vee om de restproducten op te eten. Het weiland gaat mee in de vruchtwisseling - en niet te vergeten eigen mest.

Boeren met trekpaarden

felen, maaien, hooi schudden, rooien, enz. Werkzaamheden die niet mogelijk zijn met de paarden zoals branden, roteren en sommige oogstwerkzaamheden gebeuren door een loonwerker. Ploegen gebeurt grotendeels in het voorjaar, we ploegen met een 1 of 2 schar, ploegdiepte van 8 tot 18 cm.

De producten die we verbouwen zijn: pastinaak, pompoen, knolselderij, aardappelen, groene kool, en we hebben een grote moestuin voor de boerderijwinkel met diverse producten. Wij leveren onze producten aan de biologische(-dynamische) groothandel en verkopen ze in onze boerderijwinkel.

Meino Smit noemt in zijn proefschrift op p.160 de volgende aantallen paarden: 281.000 (1950), 30.000 (2015) en mogelijk 100.000 (2040). Maar dat zijn dan alle paarden. Er zijn nu hooguit 3.000 trekpaarden in Nederland, met de grootste dichtheid op Walcheren, inderdaad! De risicostatus

op Hof Eindelienge, Ritthem

van volwassen vrouwelijke fokdieren staat al jaren op 'bedreigd'. Dat van de paarden terug op de bedrijven zie ik wel als een utopie (op enkele uitzonderingen na). Ik denk dat in de toekomst robotten op grote schaal het werk over gaan nemen en dat de boer dan ook een robot wordt.

Leo en Mieke de Visser, Ritthem
eindelienge-biologisch.nl

Kleine en grote kringloop bij Veld en Beek, Doorwerth

Veld en Beek heeft een kleine kringloop, want wij hebben een gemengd bedrijf. Dit doen we door eigen gecomposteerde mest terug te brengen op ons land en door de vruchtbaarheid van gras-kloverland te gebruiken om er daarna voedselgewassen op te verbouwen. Wij verbouwen graan om mensen te voeden,

niet de koeien. Voor de koe kan het wel nuttig zijn om haar extra energie te geven in de vorm van graan, maar voor de duurzaamheid is het beter om daarvoor grasklaver te verbouwen zodat je middels de klaver, die immers stikstof uit de lucht haalt, vruchtbaarheid toe kunt voegen. Mede vanwege het belang van

klaver hebben wij Blaarkop-koeien, want die kunnen zonder problemen heel veel klaver omzetten in mest (ons hoofdproduct) en melk en vlees (onze bijproducten). Blaarkoppen hebben namelijk geen last van trommelzucht (een ophoping van gas in de pens).

Menselijke mest

De grote kringloop op Veld en Beek is nog niet gesloten, want al onze producten worden geconsumeerd door de 3.000 gezinnen die lid zijn van onze consumenten-coöperatie. Zij trekken gewoon het toilet door en de mineralen stromen naar de oceaan. Nu zijn in de BD-landbouw de materiële mineralen niet alleen zaligmakend, want wij willen ook de geestelijke wereld zijn werk laten doen. Anders gezegd: de BD-landbouw wil de geestelijke wereld verbinden met de materiële wereld. Echter als wij van de materiële mineralen heel veel naar zee laten lopen, blijft er voor de geestelijke component weinig over om mee verbinden. Hier moet iets gebeuren en dat is niet simpel. Ik heb een poging gedaan om een composttoilet te introduceren in ons huishouden, maar mijn gezin was daar niet blij mee. Waterzuiveringsbedrijven zijn bezig om methoden te ontwikkelen om uit het rioolwater weer bruikbare mest te isoleren, maar er is nog een hele weg te gaan. Onze samenleving zal nog vele miljarden moeten investeren in werkbare en hygiënische innovatieve methoden om menselijke uitwerpselen weer terug te brengen in de landbouw.

Overigens vind ik net als Rudolf Steiner dat menselijke uitwerpselen niet moeten worden aangewend om menselijk voedsel te produceren. Ik vind dat dierlijke mest in principe niet moet worden gebruikt om grasklaver te bemesten. Dus menselijke mest strooi je op het weiland en dierlijke mest strooi je op het akkerland. En als je geen menselijke mest hebt strooi je geen mest

op de grasklaver, want grasklaver heeft genoeg aan de klaver en de mest die in de jaren daarvoor op de akkers is gebracht. De mest gebruik je om voor de mens eetbare plantaardige producten te produceren. Wij kunnen met 6 ondernemers een bescheiden inkomen uit het bedrijf halen. Zes mensen lijkt veel, maar we doen alles zelf: melkvee, zuivelverwerking, tuinbouw, akkerbouw, vleesvee, groothandel, distributie en detailhandel. Wij kunnen winst draaien omdat we alles rechtstreeks verkopen aan 3.000 gezinnen.

Prijsstelling

Wij hanteren een consumentenprijs die wij baseren op de Demeterprijs van vergelijkbare producten bij de natuurvoedingswinkel. Dit zijn hoge prijzen en dat kan omdat de kwaliteit zeer goed is, omdat het zeer vers is, omdat het Demeter is en omdat 40% van de Nederlandse consument nauwelijks geïnteresseerd is in prijs. Verder is het belangrijk om je te realiseren dat de perceptie van de kwaliteit hoger wordt naarmate de prijs hoger is! Belangrijk is ook om te weten dat je dan je eigen klantenkring creëert. Als je

Overall hangen wel
prijslijstjes, maar nooit
grote borden met de prijs
van een product

altijd lage prijzen hebt dan krijg je een klantenkring die lage prijzen belangrijk vindt. Als je altijd hoge prijzen hebt dan krijg je een klantenkring die prijs niet zo belangrijk vindt. Overigens hebben wij het richting klant nooit over prijs, dus wij hebben nooit aanbiedingen, ook niet als we veel product hebben. Overall hangen wel prijslijstjes, maar nooit grote borden met de prijs van een product.

Ik vind het wel belangrijk dat iedereen biologisch zou kunnen eten, maar dat is niet mijn verantwoordelijkheid als BD-boer. Het is de verantwoordelijkheid van de hele samenleving en dus van de overheid. Wanneer we biologisch goedkoper maken dan gangbaar dan gaat de markt om, net als destijds bij de introductie van loodvrije benzine. Dit kan door accijns te heffen op gangbare producten. Dit kan per product verschillend zijn, dus bijvoorbeeld 15 cent op gangbare melk en 12 cent op gangbaar brood. Kortom als we op de goede politieke partijen stemmen zal biologisch de markt overnemen. ID

Jan Wieringa begon in 1999 met Veld en Beek. Biologische Boerderij Veld en Beek in Doorwerth is een gemengd BD-bedrijf en verkoopt zuivel, groente, kaas, brood en vlees aan 3000 gezinnen in vijf eigen winkeltjes.
veldendeek.nl

Landbouw

Mensen, die zich verbinden met de landbouw. Dat is waar het voor Tineke van den Berg en Tom Saat om gaat op hun Stadsboerderij Almere. Die verbinding is een ander soort verbinding dan vroeger. Toen was het een noodzakelijke verbinding: werken in de landbouw. En nu?

De deuren wijd open

“Bent u de boerin?” Dat is de vraag die ik van jonge kinderen het meest gesteld krijg. Groot ontzag valt mij dan ten deel, plus de mededeling: ‘Ik word later ook boer’.

Bij veel oudere bezoekers maak ik mee, dat de geur van stalresten goede boerderijherinneringen tot leven brengt. Het boerenleven zit blijkbaar nog ergens in ons, en we zijn ernaar op zoek.

De loop der seizoenen ervaren; dood en leven van dichtbij meemaken; in verwondering en verbondenheid je werk doen; zingeving als beloning ontvangen, - voor mij als boer is het dagelijkse kost. Zeker in tijden waarin de meeste mensen in hun werk veraf zijn komen te staan van deze aspecten, besef ik de rijkdom die landbouw mij en mijn collega-boeren kan bieden. Maar niet alleen aan boeren, ook aan burgers.

Voor burgers staat de landbouw verder weg,

wordt weer

maar je kan je er bewust mee verbinden door bijvoorbeeld vitale voeding te eten, interesse te (leren) hebben in herkomst van voedsel en in levensprocessen, je voeten in de klei te zetten en verantwoordelijkheid te nemen voor de aarde. Waar kan dat beter dan op de biodynamische boerderij...?

Eeuwenlang werden boerendochters en -zonen ook weer boer. Vanzelfsprekend zeg maar. Dat is nu anders. Kiezen om boer te worden deed ik veertig jaar geleden, en sinds 1995 op de Stadsboerderij. Van het begin af

aan wilden we op de Stadsboerderij ook anderen meenemen in het boerenleven. Omdat het voor ons het mooiste leven is, en het de basis kan zijn van vele vormen van bedrijvigheid, samenwerken en samenleven. Als 'nieuwe boer' (want ik was niet geboren als boerendochter) lijkt ik nog meer doordrongen te zijn van de waarde en zingeving, die je op de boerderij kunt ervaren. Dus staan de deuren van onze stal sinds het begin wijd open.

Verbinding zoeken

We zoeken steeds naar manieren van verbinden die de landbouw recht doen en die ook bij ons passen: schoolklassen van basisonderwijs en middelbare scholen, stagiaires en vrijwilligers, zorgvragers en excursie-gangers. De boerderij heeft voor allen veel te bieden. De vleesverkoop en de wekelijkse boerenmarkt zorgen voor een constante stroom van consumenten richting ons erf. Het jaarlijkse

Oogstfeest is een begrip in Almere, evenals het theater met pop-up restaurant, dat elke zomer zes weken neerstrijkt. Via Facebook delen we boeren-lief&leed. En trouwe klanten investeerden in zonne-energie op het staldak om het vlees in te vriezen.

Landbouw- en cultuurontwikkeling

Voor mij staat wat wij op de Stadsboerderij doen in een grote en betekenisvolle ontwikkeling: cultuurontwikkeling. Landbouw- en cultuurontwikkeling lopen samen op. Aan de landbouw (her)ken je de beschaving. 9000 Jaar geleden begon de mens met het in cultuur brengen van de aarde, toen hij begon met de teelt van gewassen. In die tijd was agricultuur een geschenk van de goden: de kennis voor veredeling van de eerste graan-gewassen in Mesopotamië werd direct uit de geestelijke wereld ontvangen. Er waren geen

laboratoria of wetten van Mendel bij nodig. Nu we zo langzamerhand van God los zijn geraakt, verliezen we ook het contact met de agricultuur en weten we bijna niks meer over de herkomst van ons voedsel, of over wat voedsel eigenlijk zou moeten zijn. Landbouw wordt nu gezien als een economische activiteit van op winst gerichte ondernemers, en voedsel als een noodzakelijk iets om in leven te blijven.

Daar kun je anders naar gaan kijken als je je voorstelt dat landbouwers de aarde verrijken en dat landbouw vitaliteit en energie oplevert voor de samenleving. En als je als consument voedsel niet alleen als maagvulling ervaart. Door je als boer of consument bewust weer te verbinden met de aarde en met de landbouw, kunnen we een stapje verder komen in onze mens-ontwikkeling.

Het is nog geen twee generaties geleden dat in onze Nederlandse samenleving iedereen een kort lijntje met de landbouw had. Je oom was nog boer, of je moeder kwam van de boerderij. In korte tijd zijn we onze agrarische roots kwijtgeraakt en zijn daar veel andere interessante bezigheden voor in de plaats

cultuurdrager

gekomen. Tegelijkertijd blijven mensen zich aangesproken voelen door het boerenleven. En neemt ieder zijn kinderen of kleinkinderen graag mee naar de boerderij, om koeien te kijken, appels te plukken en de boer aan het werk te zien.

Bedrijvigheid

In die culturele ontwikkelingslijn passen de vele bijzondere en waardevolle relaties en initiatieven, die bij ons tot stand kwamen, - gedragen door de boerderij.

In de loop van de jaren hebben bijvoorbeeld startende ondernemers op de boerderij hun eigen bedrijvigheid ontwikkeld: de imker, de kok, de cateraar, de zorgondernemer, de bakker, de bloementeler, de houtwerker, de kunstenaar. De boerderij levert hen een fysieke plek, grondstoffen, faciliteiten en een inspirerende omgeving. De nieuwe bedrijven leveren de boerderij samenhang, een bijenstal, een kruidentuin, en mooie producten. Ik vind het fantastisch om de overvloed van het boerenwerk met anderen te kunnen delen. Wat een rijkdom!

Via de boerderij hebben ook tientallen

Almeeders elkaar gevonden in het verzamelen en verwerken van wat er aan eetbaars groeit in het Almeerse landschap: in de tuinen, de bossen, de parken en op de akkers. Samen plukken en rapen, en daar in jam-sessions allerlei lekkers van maken. Vindplaatsen en recepten uitwisselen, nieuwe producten ontwikkelen, handige gereedschappen delen, en wellicht een ambachtscentrum starten. Dit initiatief heet 'Almeerse Weelde' en het groeit en bloeit.

Wonen op de boerderij: 'Vliervelden'

Sinds 2018 heeft de Stadsboerderij er een nieuw erf bij: 'Vliervelden'. Hier kunnen we een volgende verbindingstap zetten: wonen op de boerderij. Rond de koeienstal bouwen mensen hun eigen huis of ze nemen hun intrek in een appartement in het Poortgebouw. Hier worden nu bomen geplant, tuinen aangelegd, kippen gehouden, sloten gegraven, huizen gebouwd, werkplaatsen ingericht. Inmiddels is er al de bloemenpluktuin 'Vliervelden' te vinden en ook de galerie/atelierruimte van 'Access to Nature'. Ook biedt het erf al ruim-

te aan muziekfestival, stadslandbouwmarkt en kerkvullen. Zo ontstaat op het erf een levendige plek. Wonend en werkend bouwen we aan een rijke leefomgeving met de landbouw als basis.

Landbouw - cultuurdrager

De landbouw wordt zo weer cultuurdrager. Betrokkenheid van mensen betekent in deze tijd niet meer dat ze landarbeider moeten worden, al kan dat wel. De mens is immers ook veranderd in de duizenden jaren sinds ze met landbouw begon. We hebben een keuze in de manier waarop we ons verbinden met de landbouw. Dat is mooi. Daar groeien we door. AP

Tineke van den Berg (1960), al 23 jaar gelukkig boerin op De Stadsboerderij bij Almere. stadsboerderij-almere.nl, [facebook.com/stadsboerderij-almere](https://www.facebook.com/stadsboerderij-almere)

Zegenend zaaien

Een bord bij het nog prille CSA-bedrijf Ons Logisch Voedsel (Booischot, provincie Antwerpen) geeft aan dat ik mijn auto verderop kan neerzetten. Hobbelend over het zandpad bereik ik de parking. Het veld ligt er schoon bij. Omdat ik niemand zie loop ik langs de mais, de kool en de sla terug in de richting van de boerderij. De eerste die ik tref is Jelle Deschout. "Ha, Luc, wat fijn dat je langskomt!" Hij neemt direct mijn schroom weg van het onaangekondigde bezoek. Even later staan Ole - zijn broer en initiatiefnemer van het bedrijf - en Johannes Mussche - stagiair van Landwijzer - er ook bij. " 't Is prachtig hier, zelfs de geschoten sla staat er mooi bij," zeg ik, wijzend op een kort rijtje van fiere, diep donkerrode, glanzende eikenbladsla. "Dank je, dat is juist gezegd," beaamt Ole, "We vinden het belangrijk dat de dingen mooi zijn. Zo'n stukje dat overgebleven is mag dan blijven staan."

Ons Logisch Voedsel is vanaf najaar 2017 goed van start gegaan. Ole kan er met zijn gezin van leven. Op termijn moet het land vier inkomens bieden, is de visie. Dat gaat geleidelijk. Volgend jaar wordt een nieuw stuk van het maisland bij de tuin opgenomen. Ze werken met koperen gereedschap. Dat is beter voor de bodem. De enige uitzondering - "Een compromis" zegt Ole - is de ijzeren spitmachine waarmee in het voorjaar de bedden ondiep omgewerkt worden. Dat is ook het enige machinale werk. Al het andere gebeurt

met de hand. Ook het zaaien, want om nu juist bij het zaaien met ijzer in de grond te gaan leek geen goed idee. Jelle laat met een gebaar zien hoe je na een geul te trekken en het zaaien met de palm van je hand, met lichte druk de voor weer dicht 'streelt'. "Een zegenend gebaar," opper ik. De mannen mompelen instemmend. De werkende hand zegent voortdurend.

"Ik houd niet precies de uren bij," vertelt Ole. "Vorig jaar heb ik heel veel gewerkt. Daarom is het belangrijk dat er meer mensen in de landbouw gaan werken. Nu is het meeste op orde en zijn we met zijn drieën. Ik schat dat we samen nog niet aan de 150 uur per week komen. Dat is goed te doen." De stralend groeiende gewassen en het onkruidvrije land zijn er de getuigen van.

Ons Logisch Voedsel
Peerdsdonkendreef 33, 2221 Booischot
info@onslogischvoedsel.be
tel Ole : 0032 471 05 62 08

Luc Ambagts is beleidsmedewerker van de BD-Vereniging. "Zoeken in alledaagse ontmoetingen naar iets dat van blijvende waarde is. Dat levert soms pareltjes op voor je eigen werk."

Boeren aan de Sweachsterwei langs het Kenigsdijp

In Lippenhuizen, langs de oevers van het riviertje Koningsdiep (ook bekend als Alddijp en verderop als de Boarn), grazen onze koeien. Het leven op het land, in respect, samen met de 50 koeien die wij dagelijks mogen melken, geeft ons zin, hoop en inspiratie.

Het land leeft. Iedereen die voorbijkomt ziet dat - het straalt er van af. Passanten (er loopt een fiets/wandelroute langs de boerderij) zien verbaasd dat onze koeien gehoornd zijn. Dat tref je bijna alleen aan bij BD-bedrijven. In de zomermaanden komt zowat heel fotograferend Friesland langs om onze ooievaars te zien. Drie ooievaarsnesten op het dak van onze boerderij: stel je voor! Ooit stonden er eenentwintig ooievaars op de rand van het dak. Wij blijven er Fries nuchter onder. 'Se komme gewoan sels. Wy dogge der neat spesjaals foar', zo werden wij in de krant geciteerd. Maar als je iets weet van biologisch boeren, dan besef je dat het tegendeel waar is. Niets komt vanzelf. Achter de mooie plaatjes staat het zweet en de moeite om dingen gedaan te krijgen, de schijnbare tegenwerking van de materie maakt deel uit van de natuur. Onze beloning is een vorm van tevredenheid en aanvaarding, zelfkennis. We hebben een eenvoudig boerenbedrijf en onze rijkdom telt zich niet uit in geld.

Er is achterstallig onderhoud. Na meer dan dertig jaar boeren en zware persoonlijke tegenslagen is mijn metgezel anders gaan werken, om het vol te houden. We moeten als mens onze beperkingen aanvaarden. Wij

Drie van de vier door ooievaars bezette nesten op het dak.

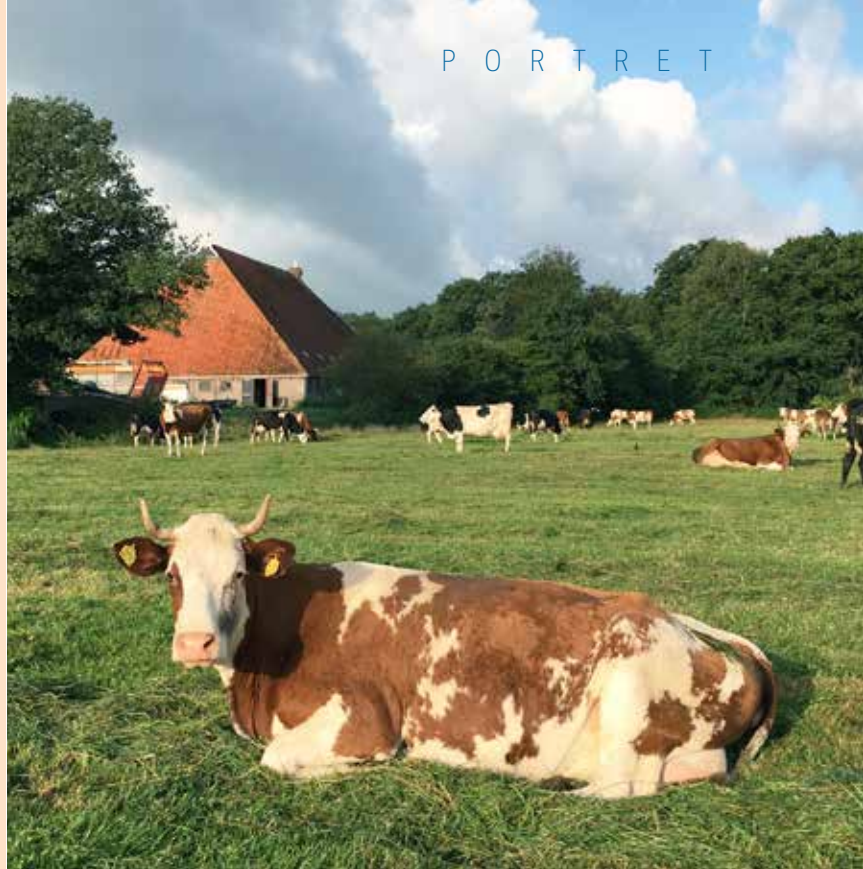
Wat drijft ons, Gjalt en Leonne?

Verscholen tussen de bomen van wet- en regelgeving zoeken wij de ruimte om opnieuw te verbinden vanuit onvoorwaardelijkheid.

Het onderhouden van immateriële schoonheden
In een leefgemeenschap gaat verder dan alleen woorden in stelling brengen of je afhankelijk te stellen van subsidies, beoordeeld vanuit beperkte zintuigelijke waarneming.

Het juk dat wij economie noemen
kan alleen lichter gemaakt worden vanuit jezelf.
Vanuit liefde voor natuur en
in samenwerking vanuit oprechte betrokkenheid is veel meer mogelijk.
Dit brengt ons allen meer dan de som van de delen.

Wij nodigen jou uit om met ons mee te kijken
en van gedachten te wisselen over
het dichterbij brengen van deze horizon.

Hiltje 98, ze is een Montbéliarde kruising met Holstein, vier jaar oud.

‘Se komme gewoan sels.

Wy dogge der neat spesjaals foar’

Het tegendeel is waar.

laten de natuur haar werk doen. Wij gebruiken geen antibiotica en er wordt niet meer onthoord. Er ontstaan zelfbewuste, gezonde koeien.

Wij pachten ons land van een adellijke Stichting. De adellijke familie van weleer, ooit eigenaren van bijna heel Opsterland, heeft zijn bezit al generaties geleden omgevormd tot een stichting met een goed doel. De mo-

numentale boerderij die wij bewonen, heeft mijn partner gekocht van deze Stichting, die als doelstelling heeft om zorg en onderzoek ten behoeve van kinderen met een beperking te ondersteunen. De Stichting heeft recht van terugkoop voor 60% van de waarde van de bebouwing en ondergrond. Dat is voor ons geen stimulans maar een veel te grote stok achter de deur.

Helaas valt het voeren van een boerenbedrijf niet onder de doelstellingen van de Stichting. Wij vallen aan de andere kant van de lijn - wij behoren tot de middelen die de Stichting gebruikt om haar doelstellingen te verwezenlijken. Daar gelden rendementsdoelstellingen die in essentie nooit zijn aangepast aan de zorgdoelstellingen van de Stichting en aan maatschappelijke ont-

wikkelingen. Zo kan de rentmeester blind blijven varen op een in zichzelf gekeerd systeem van een gewenste rendementseis over geïnvesteerd vermogen. En dat systeem bepaalt uiteindelijk de gevraagde pacht prijs. De overheid stelt weliswaar grenzen aan regionormen en veranderpercentages maar een biologische boer heeft daar niets aan.

Ooievaarsnesten hebben geen plaats in het marktdenken: groen is daar gewoon groen, een hectare is een hectare, een boer is een boer en natuurlijke ontwikkeling is een afwijking die al dan niet gesponsord zou kunnen worden. Onze biologische boerderij wordt niet langer als rendabel gezien. Er moet een boer met geld komen om ons te vervangen. Onze eenvoudige vraag is: rendabel voor wie?

De landstreek rondom Lippenhuizen is een gebied waar verschillende adellijke families eeuwenlang hebben geregeerd. Dit is ook het gebied waar Domela Nieuwenhuis iets openbrak voor een andere laag van de bevolking. Naarmate wij meer vertrouwd zijn geraakt met de krachten van de natuur is ook ons inlevingsvermogen en het besef van samenhang gegroeid. Wie zijn we en wat doen we elkaar aan?

Bekijk de gebruikte bronnen voor dit artikel op bdvereniging.nl/duurzaam

Leonne Muller teelt en werkt samen met haar metgezel Gjalp op ecologisch bedrijf "Rûn Libben en Grûn" in Lippenhuizen. Ze werkt als boerin, heeft een dochter van veertien en schrijft. "Op de boerderij groei ik in het vertrouwen dat de zin van het bestaan in het bestaan zelf ligt. Je kunt alles organiseren, bouwen of bedenken maar als het niet zo moet zijn gebeurt het niet. Je moet met jezelf in het reine komen en luisteren met al je zintuigen. De natuur leidt ons. Het onmogelijke kan zich manifesteren: als de tijd rijp is werkt alles en iedereen mee."

Stichting de Zonnetuin

werken aan de verbinding
mens, aarde en kosmos

Het juiste moment

2020
werkagenda voor het land en de tuin

In onze **werkagenda 2020** zijn de constellaties van zon, maan, sterren en planeten helder weergegeven.

In je eigen tuin leren samenwerken met de Geestelijke Krachten van de engelenhiërarchieën, de elementaren en natuurwezens van de Christus-orde.

Verkrijgbaar bij de antroposofische boekhandel en de natuurvoedingswinkel. Prijs € 17,50.
Jaarlijks abonnement € 15,00.

Meer informatie: www.dezonnetuin.org
of bel 072-5159456

PANG, doet het zaadhulsje van de springbalsemien. Drie kinderen springend lachend naar achter, geschrokken van de plotselinge ontploffing. Kleine kadootjes zijn het, die springende zakjes. 'Klopt', grinnikt de Balsemien, 'lief van mij, hé? Maar heel bijzonder is het niet, hoor. Je krijgt elke dag zoveel van die kadootjes.'

Ik kijk hem verwonderd aan. Zoveel krijg ik er op een dag niet, volgens mij.

'Echt wel!' reageert de Balsemien, 'neem alleen maar het slapen. Probeer maar eens om zelf te zorgen dat je slaapt. Dat lukt je niet. Je kunt de slaap slechts uitnodigen om je te omarmen. Het is een geschenk als je in een rustige verkwikkende slaap mag vallen.'

'Nou, mijn buurvrouw neemt een pilletje en slaapt!', reageer ik.

'Ja, maar dat is misschien alsof je het kado uit de handen van het bezoek rukt,' aarzelt de Balsemien, 'en soms is dat nodig, hoor. Als een hongerige het brood uit de handen van zijn schenker rukt, hoeft dat niet verkeerd te zijn, maar doorgaans maak je er geen vrienden mee.'

'Hmm', mompel ik in gedachten, 'Ze moet gewoon wat meer naar haar lichaam luisteren, dan had ze die pillen niet nodig!'

'Precies verkeerd!' wijst de balsemien me terecht, 'je doet nu precies wat zij ook doet!'

Ik kijk hem verbaasd aan: 'Hoezo?'

'Je eist van haar een gedragsverandering, toch? Maar ook gedragsverandering is een geschenk. Je kúnt mensen niet veranderen! Net zoals dat je niet kunt eisen dat je NU slaapt. Je kunt slechts de uitnodiging zijn tot verandering. Als ze die uitnodiging aanvaardt is dat het geschenk wat jij krijgt. Als je dat forceert doe je het zelfde als die buurvrouw met haar slaappil.'

'Ah!' roep ik recalcitrant, 'Dus als ik wil dat mijn buurman ophoudt met gif spuiten heeft het geen zin om tegen hem te gaan mopperen, maar moet ik zelf het goede voorbeeld geven?'

'Ja, dat klopt' antwoordt de balsemien.

'Nou, dan klopt jouw theorie mooi niet, want dat doe ik al jaren en hij spuit nog steeds gif!'

'Ja, dat doet hij,' knikt de Balsemien, 'En jij ook.'

'Ik? Welnee! Ik krijg elk jaar controle, hier is geen gif te vinden!'

'Wel waar. Hoe vaak maak je hem niet zwart tegenover je vrienden? Hoe vaak vertel je niet

dat de aarde kapot gaat door toedoen van zijn soort mensen? Ook dat is gif, mijn vriend! Jij bent typisch een kind van deze tijd die denkt dat alleen daden reëel zijn. Gedachten zijn net zo reëel als de daden die er op kunnen volgen. Als jij écht wil dat iedereen stopt met het vergiften van de wereld, dan moet je zelf gifvrij worden.'

'Jemig, dan moet ik een halve heilige worden!' roep ik ontzet.

'Wellicht. Maar dán wordt je het voorbeeld waardoor mensen hun gedrag willen veranderen. Het gaat om kwaliteit.'

PANG, de volgende knappende zaadhuls gevolgd door een flinke schaterlach, haalt me uit mijn overpeinzingen. In de verte rijdt mijn buurman met zijn metersbrede gifspuit. Vanaf nu ga ik oefenen daar met mededogen naar te kijken. LA

Kalle Heesen is medeoprichter, boer en leidinggevende van de Plus Boerderij. Daarnaast werkt hij als journalist, trainer en coach. plusboerderij.nl

Springbalsemien

Is dit wel Meino-proof?

Met 110 km/uur raas ik over het asfalt. Hmm, heerlijk, techniek. Ik ben op weg naar een generatiegenoot die, net als ik, de wereld mooier wil maken. Ik mag daar kijken naar hun 'voedselbos', een paradijselijk idee van échte landbouw- en natuur integratie. Dankbaar glimlachend denk ik: wat zijn we toch bizar bezig, als mens. We weten dat we minder fossiel moeten gebruiken, a.s.a.p., we bedenken daar mooie goeie ideeën voor, en gaan er vervolgens met de auto naartoe....!. Fascinerend, de mens en haar onlogica's.

De Wilde Peen in Ede

In Ede werken Maria van Maanen en ik hard aan het realiseren van een landbouwplek die voldoet aan onze ideeën. Vanaf het begin van ons samenwerken denken we na over telen zonder inputs. Kunnen we onze eigen meststoffen telen? Hoe kunnen we grond en landbouw zo organiseren dat we zelfvoorzienend zijn? We kiezen op hoeveel oppervlak we groentes zetten, hoeveel, welke, hoe breed we de graspaden maken tussen de bedden, hoe we water aanleggen. Bij dat soort keuzes en bij het dagelijks werk hoor

ik vaak in mijn hoofd mensen met mij mee denken. Zo is er mijn vader die als ik iets vastschroef in mijn hoofd iets over gereedschap zegt. Zo is er Jan Diek van Mansvelt als ik me kwaad maak over de rotheid van de wereld, die zegt "Goedzo! Houd dat vast, die boosheid!". Ook denk ik vaak aan wat ik leerde van Joke Bloksma ("Verzorg je erf. Neem daar de tijd voor, neem dat serieus") en ben ik trots als ik onze 'bedrijfskantine' Joke-proof vind. Sinds kort is er een nieuw geluid in mijn hoofd bijgekomen: "Is dit wel Meino-proof?".

Fossielvrij en menselijk

Meino Smit pleit voor een fossielvrije landbouw, menselijke landbouw. Je zou denken: een open deur. Of "hè hè, dat werd tijd!". Toch heeft zijn proefschrift heel wat teweeg gebracht. Dat we vele malen meer energie verbruiken dan oogsten, kwam toch nog als een soort shock. Dat wat we doen met de landbouw echt nog lánɡ niet fossielvrij is misschien toch ook wel een beetje.

Water oppompen met onze elektrische pomp aangedreven door een generator op mengsmeering? Naar de tuin toe gaan met de auto als ik kratten moet vervoeren? De bedden af en toe (toch zo'n anderhalf keer per seizoen) frezen? Grasmaaien met onze zorgvuldig en met moeite uitgekozen zitmaaier (op benzine)? Het land klaar laten leggen aan het begin van het seizoen door de loonwerker? Plastic opkweek-trays? Insectengaas tegen koolwitjes? En zelfs de nieuwsbrief aan onze oogstaandeelhouders... Helaas: niet Meino-proof.

Het maakt me onzeker: ben ik activistisch genoeg? Zet mijn tuinderij met 100-oog-

staandeelhouders wel zoden aan de dijk? In een wereld waarin arbeid zoveel keer duurder is dan fossiele brandstof? In een voedselsysteem waarin alles erop gericht is onze producten voor een habbekrats weg te doen, terwijl consultants en de industrie geld verdienen aan de landbouw? De vraag maakt me ook ambitieuzer: ik wil dat mijn zweet daadwerkelijk bijdraagt aan een betere wereld. Ik wil er alles aan doen om dan toch tenminste met elkaar te leren hoe we het wél willen.

Kom maar op met die toekomst, ik verheug me!

Techniek en mens

Wat we technisch moeten doen om fossielvrij te worden lijkt me helder: de robotmaaier; trekker op zonnepanelen; paardentractie; koolstofboeren; elektrisch bezorgen; biodiesel telen; bomen en andere houtige

gewassen combineren. Het is allemaal voorhanden. Kwestie van inzetten. A.s.a.p. De menselijke kwestie is minder eenvoudig. Hoe onze voedselproductie zo in te richten dat we met velen tevreden aan het werk kunnen?

Ik stel voor dat we gaan voor hoogwaardige participatie in de landbouw. Dat mensen echt deelnemen en in grote getalen tevreden zijn omdat ze een deel van de week buiten kunnen werken. Waarin dat niet alleen is weggelegd voor burn-outs en boeren die moeten bikkelen. Ik wil dat mensen tevreden buiten werken *voordat* ze overspannen raken. Betere voedselverplaatsingen en andere geldstromen zijn dan geen bijzaak meer, of groenwasserij, maar een logische hervorming die voortkomt uit verbinding.

Voor Maria en mij is het nu zaak om te durven gáán voor een windmolen die het grondwater oppompt. Zelf compost, potgrond, maaimeeststoffen maken doen we nu al. Nu de rest nog Meino-proof...

Klarie Klingen runt samen met Maria van Maanden tuinderij de Wilde Peen in Ede. Ook is zij bestuurslid van Vereniging Toekomstboeren, die samenwerkt met de BD-Vereniging onder meer via de Federatie van Agroecologische Boere. dewildepeen.nl

Energie inclusieve landbouw

Lange tijd betekende kringloop voor mij: verantwoord toepassen en hergebruiken van materialen. Dat je gebruik van bedrijfsmiddelen kunt uitdrukken in energie, geeft een nieuwe dimensie aan de kringloopgedachte. Als polderjongen geloofde ik in techniek. Je kunt immers techniek inzetten voor de doelen die je stelt. Deze overtuiging is na het lezen van het proefschrift van Meino Smit verschoven.

Mijn vader wilde persé boer worden en meldde zich aan als pionier om de polder te ontginnen en geschikt te maken voor landbouw. Uiteindelijk behoorde hij tot de uitverkorenen en kreeg een pachtbedrijf toegewezen. Het gemengde bedrijf lag aan de rand van de Noord-Oost Polder op het voormalige zuidoostzeestrand. Toen ik vijf jaar oud was verscheen de eerste tractor op het bedrijf, een knalrode Porsche. De werkpaarden werden werkloos en verdwenen van het erf. Tractoren, landbouwwerktuigen en techniek betekenden vooruitgang. Deze overtuiging heb ik ook lang met me meegedragen. Tot ik Meino Smit sprak over zijn proefschrift. De boer Meino kende ik wel van biodiversiteit-bijeenkomsten in Drenthe, waar hij op biologische en eigen wijze een akkerbouwbedrijf runt.

Dat het bouwen van tractoren, werktuigen en windmolens zoveel energie opslurpen, heb ik me nooit goed gerealiseerd. BD landbouw had mijn ogen wel geopend voor krachten en ritmen in de natuur. Na deze wakeupcall kijk ik met wat andere ogen naar tractoren, oogstmachines en koelcellen die ook de bio bedrijven bevolken. Dat een koelcel veel energie verbruikt, is bekend. Maar dat de bouw ervan inclusief inrichting ervan ook onderdeel uitmaakt van onze kringlooplandbouw voegt iets toe. Dan vind ik het des te mooier dat de koeienstal op GAOS met houten spanten is opgebouwd. Wie weet komen deze spanten ooit op de composthoop terecht.

Het vraagt een energie-inclusieve blik en het nodige rekenwerk om de effectiviteit van voedselproductie scherp te krijgen en

een goede afweging te maken bij aanschaf van zogenoemde productiemiddelen. De energiebehoefte neemt af als machines en werktuigen worden gedeeld. Collectieve landbouw werkt ook weer niet, daarvoor hebben we teveel gezond eigenbelang. Gelukkig kom ik samenwerking regelmatig tegen, bedrijven die samen iets aanschaffen of werktuigen uitwisselen. Waar Meino pleit voor kleinere bedrijven en meer inzet van arbeid in de landbouw, zie ik vooral mogelijkheden in meer samenwerking. Samenwerking vraagt vertrouwen en vertrouwen winnen vraagt tijd. Hier ligt ook de kracht en kans voor BD-bedrijven. Ik heb nauwe samenwerkingen zien ontstaan uit de intervisiegroepen die ik begeleid. Dit zijn groeiprocessen die verzorgd willen worden. Begeleiding van groepen begint met het

Dat het bouwen van tractoren, werktuigen en windmolens zoveel energie opslurpen, heb ik me nooit goed gerealiseerd

zorgen voor een veilige situatie waarin ieder haar/zijn zegje kan doen. Dit noem ik de inbedding. We oefenen ook met Isd (luisteren, samenvatten en doorvragen). Daarmee ontstaat verdieping in het gesprek. Deelname van boerinnen aan de groep helpt ook, vrouwen zijn goed in het inlevend vragen stellen. In gesprek met boeren verwijst ik re-

gelmatig naar het monnikenwerk van Meino Smit; door in energie te rekenen heeft hij grenzen verlegd en het begrip kringlooplandbouw oppgerekt. De vraag die hier bij mij opkomt is of landbouw primair productie betekent, of dat landbouw nog meer voortbrengt en waarden toevoegt. In dat geval spreek ik liever van landbouwcultuur.

Voedsel bestaat niet alleen maar uit stoffen. En energie betekent meer dan alleen maar kilojoules. In het levende zijn het krachten die de stoffen bijeen houden, in BD kringen praten we dan over levenskrachten. Ook bij energie spelen krachten een rol, maar ik ben geen natuurkundige om dit goed te kunnen duiden. Ik denk dat enthousiasme als energie niet direct meetbaar is, maar als je oplet wel zichtbaar. Alle veranderingen vragen inspanning zowel in je persoonlijk leven als binnen het bedrijf, maar als het lukt krijg je er energie voor terug. ID

Leen Janmaat werkt als onderzoeker bij het Louis Bolk Instituut en ondersteunt vanuit zijn eigen bedrijf Werkende veld bedrijven en mensen in hun ontwikkeling. Als coach begeleidt hij meerdere intervisie- en themagroepen binnen het project BD beroepsontwikkeling. Leen stond aan de wieg van Collegiale Toetsing, dat inmiddels onderdeel uitmaakt van de Demeter toekenning.

BD thema- en intervisiegroepen

Binnen BD beroepsontwikkeling vindt uitwisseling plaats. Naast zogenaamde themagroepen functioneren er vele intervisiegroepen. De gesprekken zijn gestoeld op persoonlijke vragen of knelpunten waar de boeren tegenaan lopen. Dit kan gaan over de bedrijfsvoering, over bedrijfsovername, over samenwerking, over van alles. Door luisteren en doorvragen ontstaat er verdieping en kijk op wat er werkelijk speelt. Meestal leidt het gesprek tot meer inzicht en vaak verrassende antwoorden, ook op vragen die niet zijn gesteld. Er zijn nog plaatsen vrij in de groepen: Brabant, Flevopolder, rondom

Haarlem, Noordwest Nederland (thema Landbouw&Zorg) en Noord-Nederland. Aanmelden via Luc Ambagts, lucambagts@bdvereniging.nl.

Themagroep Zuid Holland op bezoek bij de Bieslandhoeve

Voorjaar 2040

op de Stadsboerderij Almere

Agelopen winter hebben we onze nieuwe waterstofinstallatie in gebruik genomen. Met de oude konden we slechts twee windarme zomermaanden overbruggen en moesten we nog regelmatig waterstof bijkopen die met fossiele energie was opgewekt. Nu kunnen we onszelf jaarrond bedruipen en hebben we de energiekringloop eindelijk gesloten! Alle energie die we voor de tractoren en de (zelfrijdende) oogstwerktuigen nodig hebben wordt nu op het bedrijf zelf opgewekt en dat geeft een rijk gevoel.

Terugkijkend heeft het wel erg lang geduurd voordat dit eindelijk gerealiseerd is. In de tachtiger jaren van de vorige eeuw was al duidelijk dat waterstof, opgewekt uit zonne- en windenergie de oplossing zou zijn voor het energievraagstuk. De hamvraag was altijd de constructie van een tank, die de hoge druk kon weerstaan die nodig is om de waterstof vloeibaar te krijgen. Gelukkig worden daar nog steeds stappen in

gezet. Onze nieuwe tank is alweer zoveel kleiner dan de oude, terwijl er veel meer ingaat. Lange tijd is er aan de ontwikkeling van deze tanks niets gedaan. De eerste twintig jaar van deze eeuw is er om achteraf onbegrijpelijke redenen massaal achter elektrisch aangedreven technieken aangerend. Enorme batterijen waar maar wei-

... door de ekologisering van de landbouw (is) het aantal gemengde bedrijven enorm toegenomen en ook het aantal verschillende teelten per bedrijf. Dat maakt dat er nog evenveel mensen in de landbouw werken als twintig jaar geleden (in 2020).

2040

nig vermogen mee kon worden opgewekt. Regeringen stopten er miljarden subsidie in, terwijl ook toen al vaststond dat dat nooit de oplossing kon zijn. Waar zou je in hemelsnaam alle metalen vandaan moeten halen als iedereen aan de batterij zou moeten? Dat soort simpele vragen werden toen gewoon niet gesteld, waardoor de ontwikkeling van waterstoftechniek lang heeft stilgelegen.

Vorige week hebben we de eerste schreden gezet op onze nieuwe aankoop, een kavel goede grond van 25 ha dicht bij de boerderij. Ondanks de hoge prijs, 260 duizend euro per ha, zijn we er blij mee. Met het bestaande machinepark kunnen we dit rondzetten en daardoor hoeft de gemiddelde kostprijs niet te stijgen. Graag zouden we deze kans benutten om de vruchtwisseling nog wat extensiever te maken, maar dat gaat met deze grondprijzen niet lukken. Het wil nog steeds maar niet tot de koppens van onze politici doordringen dat toegang tot grond in de rechtssfeer moet worden geregeld en niet in de economische sfeer. Daardoor

verdwijnt er jaarlijks heel veel kapitaal uit de landbouw en dat kapitaal moet wel door de landbouw worden opgebracht. De kavel komt van een van de laatste eenmansbedrijven bij ons in de buurt, dat ermee stopt. De schaalvergroting heeft niet alleen tot grotere bedrijven geleid, ook de structuur is daardoor veranderd. Op bijna alle bedrijven hier zijn meerdere mensen of gezinnen aan het werk. Dat komt natuurlijk ook door de ekologisering van de landbouw, waardoor

Het wil nog steeds maar niet tot de koppens van onze politici doordringen dat toegang tot grond in de rechtssfeer moet worden geregeld en niet in de economische sfeer. Daardoor verdwijnt er jaarlijks heel veel kapitaal uit de landbouw en dat kapitaal moet wel door de landbouw worden opgebracht.

het aantal gemengde bedrijven enorm is toegenomen en ook het aantal verschillende teelten per bedrijf. Dat maakt dat er nog evenveel mensen in de landbouw werken als twintig jaar geleden. Wel is het aantal bedrijven fors afgenomen, maar dat is niet anders dan in de vorige eeuw. Ook toen al verdween elke twintig jaar een derde van het totaal aantal bedrijven.

Met Pasen hebben we met alle bewoners van de boerderij (ruim 80) de preparaten uitgegraven. Dat zijn wel de feestelijke momenten waaruit blijkt hoezeer de boerderij gedragen wordt door haar omgeving. Twintig jaar geleden moesten wij nog ellenlange procedures doorlopen om huizen naast de boerderij te mogen bouwen. Inmiddels is dat de gewoonste zaak van de wereld. De wetgeving was er toen nog op gericht om de burger te beschermen tegen alle luchtjes en stofjes uit de landbouw. Nu is de landbouw de bron van waaruit vele buurtgemeenschappen ontstaan en waar mensen van de landbouw kunnen genieten zonder erin te hoeven werken.

Tom Saat, Stadsboerderij Almere, info@stadsboerderijalmere.nl

Duurzame landbouw, **wat**

Duurzame landbouw, kringlooplandbouw, biologische landbouw, biologisch-dynamische landbouw zijn veel gehoorde termen als het gaat over de toekomst en de duurzaamheid van de landbouw. Het huidige landbouwsysteem loopt vast. Er moet iets gebeuren. Meino Smit laat zien dat we moeten omschakelen naar een ander landbouwsysteem.

Er gaat energetisch gezien
veel meer energie
de landbouw in
dan er uit komt

In een tijd waarin de voorraden aan fossiele energie en grondstoffen opraken wordt in de landbouw steeds meer technologie toegepast, waardoor de landbouw een steeds groter beroep doet op deze schaarser wordende bronnen en daarmee bijdraagt aan een vergroting van het klimaatprobleem. Het toepassen van meer hulpmiddelen heeft bovendien gezorgd voor het veroorzaken van nadelige effecten op de omgeving. Om de nadelige effecten te reduceren wordt nog meer technologie ingezet, waardoor het probleem eigenlijk alleen maar groter wordt.

Systeemverandering

Vanaf 1950 tot nu toe is de duurzaamheid van de Nederlandse landbouw behoorlijk afgenomen. De hoeveelheid toegepaste hulpmiddelen aan energie en grondstoffen

is dat?

(input) is enorm gestegen. Dit heeft geleid tot een relatief geringe stijging van de opbrengsten (output). Het resultaat is een wanverhouding tussen de hulpmiddelen die in het landbouwsysteem worden gebruikt en de opbrengsten. Er gaat energetisch gezien veel meer energie de landbouw in dan er uit komt. Dit in tegenstelling tot de "ouderwetse" landbouw, die wel in staat was om netto energie te leveren.

Er is een aantal randvoorwaarden om tot een duurzame landbouw te komen. Het is onder andere noodzakelijk de kringlopen te sluiten. Kringlooplandbouw is echter veel meer dan alleen een gemengd bedrijf of het gaan samenwerken van akkerbouwers en veehouders. Het is nodig om alle grondstoffen zoveel mogelijk terug te brengen in de kringloop. Alleen dan kunnen bodemvruchtbaarheid en bodemkwaliteit weer op

peil worden gehouden. En daarmee kan ook de kwaliteit van ons voedsel weer toenemen. Dat vergt een grote systeemverandering en betekent bijvoorbeeld dat alle reststromen van organisch materiaal terug moeten naar het land. Dat houdt in dat alle voedingsstoffen die nu verdwijnen in de rioolering en afvalwaterzuivering decentraal moeten worden ingezameld samen met de andere reststromen van organisch materiaal. Deze voedingsstoffen komen nu uiteindelijk in het zuiverings-slib terecht. Dit zuiverings-slib wordt op grote schaal verbrand. Ook wordt er dierlijke mest verbrand (met name kippenmest). Dit zou eigenlijk direct verboden moeten worden, want het staat volkomen haaks op de kringloopgedachte.

Lage input landbouw

Een andere systeemverandering is nodig voor wat betreft de hoeveelheden gebruikte grondstoffen en energie. Het huidige landbouwsysteem is ontstaan door een enorme toename van het gebruik van energie en grondstoffen. Daarnaast is het landgebruik ook behoorlijk toegenomen. Dit is mogelijk

geweest omdat op grote schaal arbeid is vervangen door kapitaal (in de vorm van energie en grondstoffen). Om de ontwikkeling van de landbouw weer ten goede te keren zou dit moeten worden omgedraaid: kapitaal weer vervangen door arbeid. Daarmee kan worden voldaan aan de randvoorwaarden die vanwege het milieu worden gesteld en als vertaling daarvan ook aan het akkoord van Parijs: een reductie van de CO₂-uitstoot met 90% in 2050 (ten opzichte van 1990).

Een lage input landbouw die weinig energie gebruikt en waarmee aan het akkoord van Parijs kan worden voldaan betekent wel een ingrijpende omschakeling van ons huidige landbouwsysteem. Om tot een laag gebruik van energie en grondstoffen te kunnen komen dient het huidige model met veel import en export te worden verlaten. Gekozen moet worden voor een voedselvoorziening die is gericht op de eigen bevolking. Vanwege het benodigde landgebruik is het daarbij noodzakelijk de dierlijke productie fors te reduceren.

Scenario 2040

In het door mij geschetste scenario voor 2040 blijkt dat dit mogelijk is: een lage input landbouw, zonder gebruik van bestrijdingsmiddelen en kunstmest die de eigen bevolking van voedsel kan voorzien. In dit scenario zijn de opbrengsten per ha hoger dan die van het huidige landbouwsysteem. Met een dieet voornamelijk gebaseerd op de adviezen van de Gezondheidsraad is een voedselvoorziening voor de eigen bevolking dan mogelijk. En met het hergebruiken van alle reststromen van organisch materiaal kan een voldoende bemestingsniveau worden bereikt.

In dit scenario is de noodzaak voor verdere schaalvergroting vervallen, integendeel: uitgaande van 1 mensjaar per 4 ha ontstaan er voor veel meer mensen mogelijkheden om boer te worden, zijn bedrijven beter over te nemen of aan te kopen en zijn bedrijven veel makkelijker te financieren.

Hiermee kan een echt duurzame landbouw ontstaan, waarbij de kringloop zoveel mogelijk is gesloten. Hiermee heeft de landbouw weer een perspectief. Dit als alternatief voor de doodlopende weg waarop de huidige landbouw zich bevindt.

In mijn proefschrift pleit ik niet expliciet voor kleinere bedrijven, maar in het scenario wat ik voor 2040 heb gemaakt is de noodzaak voor de huidige schaalvergroting niet meer aanwezig. Dat betekent dat er meer keuzevrijheid ontstaat: je kunt met veel mensen op een groot bedrijf werken of met minder op een kleiner bedrijf.

In het scenario voor 2040 is uitgegaan van

een voedselproductie voor de eigen bevolking, dat betekent de Nederlandse bevolking, waarbij je in de uitvoering natuurlijk primair aan een lokale en/of regionale schaal moet denken.

Belangrijk bij het beoordelen van de duurzaamheid is dat ook het indirecte energiegebruik in beschouwing wordt genomen, dus de energie die nodig is om tractoren, machines, windmolens etc. te maken. Door bijvoorbeeld trekkers en machines op zelf opgewekte energie te laten rijden wordt eigenlijk geprobeerd om met het aanwenden van meer technologie het bestaande systeem in stand te houden.

Een omschakeling naar een duurzaam landbouwsysteem kan geleidelijk plaats vinden als je op tijd begint. Dat je niet alles direct goed kan doen is dan niet erg. Een belangrijke eerste stap is dat men onderkent dat wat men nu doet nog (veel) beter kan. Dat is de basis voor verdere verbetering.

BD-Landbouw 2040

Ook voor het grootste deel van de biologisch-dynamische landbouw en de biologische landbouw vergt de overgang naar dit nieuwe landbouwsysteem een grote omschakeling. De BD-landbouw en de biologische landbouw dreigen nu af te glijden naar de patronen van het nu gangbare landbouwsysteem. Is met name de BD-landbouw in staat om haar voortrekkersrol weer te gaan vervullen?

Enkele auteurs in dit nummer noemen het toepassen van menselijke mest in relatie tot wat Steiner daarover heeft gezegd. Voor

een echte kringlooplandbouw is deze bijdrage voor de bemesting echter wel nodig, om een voldoende bemestingsniveau te kunnen realiseren.

Uit de reacties van de andere auteurs blijkt een grote betrokkenheid bij het onderwerp landbouw en duurzaamheid. Dit lijkt mij een solide basis om mee verder te gaan. De kunst zal nu zijn om voor degenen die aan een duurzame landbouw werken tot een goede krachtenbundeling en belangenbehartiging te komen. Hier ligt een enorme uitdaging voor de boeren van de toekomst. LA

Het proefschrift van Meino Smit is te lezen via bdvereniging.nl/duurzaam. Daar is ook een uitgebreid interview met Meino en een samenvatting van het proefschrift te vinden.

Meino Smit werkte na zijn studie aan Wageningen UR bij verschillende adviesbureaus op het gebied van duurzaamheid. In 1996 begon hij als biologisch akkerbouwer in Paterswolde. In 2018 promoveerde hij op een onderzoek naar de duurzaamheid van de landbouw van 1950 tot nu.

Bruggen slaan
naar jeugd en toekomst

Georganiseerde onverantwoordelijkheid

De Wetenschappelijke Raad voor integrale Duurzame Landbouw en Voeding deed enkele jaren geleden onderzoek naar de pluimveesector en kwam tot een keten van tientallen spelers waaronder fokkers, sojatelers, transporteurs, vangploegen, mengvoerbedrijven, producenten van slachtmachines, mestverbranders, verpakkers, farmaceuten etc. waarbij er - zoals mooi staat beschreven- een proces van *georganiseerde onverantwoordelijkheid* ontstaat.

Verbinding

Duurzaamheid is niet gebaat bij zulk los zand, maar vraagt om verbinding. Verbinding met de bodem, de planten en dieren om je heen, de mensen, het landschap. Het tegenovergestelde lijkt echter te zijn ingesleten: iedereen probeert de meest 'efficiënte' invulling te geven aan zijn/haar stuk van de keten, maar zonder het grote geheel te overzien. Zonder het delen van

info, ketenregie, nieuwe businessmodellen en een coördinerende rol vanuit de overheid gaat dit ééndimensionale streven naar efficiëntie en winstvergroting ten koste van dier en milieu en uiteindelijk ook de mens, concludeerde de Raad. Alles meegerekend is het een overgespecialiseerd en inefficiënt systeem. Drijvend op de nog steeds goedkope beschikbare fossiele brandstoffen. Het voedt de portemonnee van een aantal ondernemers en aandeelhouders, maar put onze natuurlijke bronnen uit.

om de hiermee gepaarde verantwoordelijkheid aan te kunnen. In de lijn van Goethe zou je eigenlijk bij elke innovatie/ingreep/handeling moeten uitzoomen en jezelf afvragen: "Is dit goed voor onze (klein)kinderen, voor de aarde?". Goethe's appèl vond geen gehoor. Sterker nog, nu is te zien dat - nog veel meer als destijds - technologie in vele opzichten leidend is geworden in plaats van dienend aan mens en aarde. Kijk maar hoe het vooral via patenten een prachtig businessmodel oplevert aan grote toeleverende

48 miljoen monden te voeden in eigen land

Inmiddels dreigt ook de biodynamische landbouw - net als wat zich al enige tijd in de biologische sector voltrekt - steeds meer verstrikt te raken in de 'wetten' van de gangbare structuren waar primair op winstmaximalisatie wordt gestuurd. De afhankelijkheid van toeleveranciers en afnemers neemt toe. Dat leidt vaak tot schaalvergroting, specialisatie en verdere exportgerichtheid.

De positie van Nederland als grootexporteur van voedsel wordt vaak genoemd. Maar het idee dat ons land 'de wereld moet en kan voeden' is een marketingconcept. Dat we een prominente exporteur zijn geworden is dankzij de veel te lage olieprijs, massale importen van veevoeder en omdat de negatieve effecten op natuur en milieu niet in de prijs terugkomen. Bovendien ondergraaft ons gedrag de positie van kleine boeren in ontwikkelingslanden, waar juist wel nog flinke productieverhoging voor de eigen bevolking

mogelijk en noodzakelijk is. Nee, de uitdaging moet volgens mij zijn om vooral onze eigen nog steeds toenemende bevolking van 18 miljoen inwoners (en de 30 miljoen toeristen per jaar die er aan zitten te komen) op een goede manier te voeden met behoud van onze natuurlijke hulpbronnen en landenschap. Met veel minder landbouwdieren en veel extensiever dan ons huidige landbouwmodel.

Uitzoomen

Goethe zag twee eeuwen geleden al hoe de mensheid zich steeds meer kennis verwierf van alle bouwstenen van het leven en dat die kennis de mensen in de gelegenheid stelde om op steeds fundamenteeler niveau in te grijpen in bouw- en levensprocessen. Hij stelde, dat de mensheid voor verdere toepassingen van deze kennis ook een morele ontwikkelingstap zou moeten doormaken

bedrijven, die zich niet veel bekommeren om de maatschappelijke impact van hun bedrijfsmodel. Deze ontwikkeling vraagt om een herijking vanuit het besef dat alles met elkaar samenhangt en dat het de onderlinge verbindingen zijn, waaraan recht moet worden gedaan.

Veganisme en permacultuur

BD landbouwcultuur kan in dit proces een belangrijke voortrekkersrol spelen als ze nog sterker de verbinding zoekt met de directe omgeving, ook voor de afzet. Ook de interactie met de jongeren uit de vegan beweging en jongeren die met permacultuur en voedselbossen bezig zijn is daarbij belangrijk. Natuurlijk zijn over de duurzaamheid van veganisme en de haalbaarheid van voedselbossen relevante vragen te stellen, maar het zijn wel deze jongeren die begrijpen dat het huidige systeem op z'n laatste benen loopt. Zij zoeken vormen voor radicale verandering. Zij hebben energie en elan; de biodynamische landbouw heeft landbouwkundige kennis en ervaring. Daar zijn vanuit gedeelde waarden bruggen te slaan en zullen ook mogelijkheden ontstaan voor nieuwe ontwikkelingswegen, zoals de zoektocht naar vermindering van het gebruik van dierlijke meststoffen; naar bemesting op plantaardige basis; het verbouwen van meer plantaardige, eiwitrijke gewassen; meer aanplanten van meerjarige gewassen; het langer aanhouden van landbouwdieren etc..

Trouw aan de Aarde

Gelukkig zien we al prachtige initiatieven, waar boer en burger zich op een eigentijdse manier met elkaar verbinden, zoals bij de Fruittuin van West bij Amsterdam (fruittuivanwest.nl), of het Derde Erf in Soest (hetderdeerf.nl). Daar participeert de omgeving in veel opzichten in het bedrijf. Een noodzakelijke vermaatschappelijking, zeker zolang duurzaam geproduceerd voedsel niet werkelijk wordt beloond in de winkelschappen, -

want daarvoor moet ons huidige economisch marktmodel eerst drastisch op de schop.

Soms zijn er ook nog heel andersoortige, verrassende verbindingen mogelijk, zoals bij het belangrijke werk van textielkunstenaar Claudy Jongstra, die samen met een groeiende groep van jonge designers in Friesland samenwerkt met biologische en biodynamisch werkende boeren voor de levering van wol en planten voor kleur- en geurstoffen. Dit soort ontwikkelingen en inzichten komen niet voort uit verbeterde datasystemen of genetisch 'verbeterd' zaadgoed, maar uit interactie tussen mensen en de unieke zintuiglijke kwaliteiten en scheppingskracht die ons ten dienste staan.

De wereld is vooral onder invloed van goedkope fossiele brandstoffen in vele opzichten in ontbinding geraakt, nieuwe verbindingen kunnen we alleen maken samen met mensen en bedrijven die de BD-streefwaarden voor een menswaardig bestaan voor iedereen op een leefbare aarde met ons delen. Dan zullen er best flinke discussies zijn en blijven. Tot waar en hoeveel moet je wel of niet willen im- en exporteren? Of we bepaalde technologische innovaties wel of niet gebruiken? De rol van dieren op de BD-bedrijven? Die discussies - zoals op het Demeterherfstcongres van 2017 met Marianne Thieme - slijpen onze geest. Het gaat om de richting en dat we 'trouw moeten blijven aan de aarde', zoals onze voorzitter Jan Schrijver dat zo mooi zei op het laatste Demeterherfstcongres.

Keuzes met lange termijnoriëntatie

Moeten exportgerichte en meer gespecialiseerde en sterk gemechaniseerde bedrijven zich nu oriënteren op een ander bedrijfsmodel? Dat is natuurlijk een persoonlijke beslissing. Er zijn prachtige grootschalige BD-bedrijven die goed scoren op tal van maatschappelijke vraagstukken. Er zijn mogelijkheden machines te laten overschakelen op hernieuwbare energiebronnen. Maar de toekomst van de BD landbouw ligt mijns inziens voornamelijk in Nederland, waar nu ook het export- (en import-)gedreven landbouwmodel vanuit klimaatdoelstellingen en behoud biodiversiteit plaats moet gaan maken voor een meer regionaal georiënteerde kringlooplandbouw.

Verandering kan en moet soms ook in kleine stapjes, omdat velen van ons tegelijk in een tredmolen van korte termijn economisch leven verkeren. Er is nog veel werk aan de winkel om onze idealen vorm te geven. Dat is vaak beter te realiseren bij bedrijven met een sterke sociaaleconomische verbinding met hun omgeving, een soort 'gedeelde en georganiseerde verantwoordelijkheid'. AP

Bert van Ruitenbeek,

directeur

Stichting Demeter,

stichtingdemeter.nl

zuiver @zuivel®

VOGELVRIENDELIJKE KAAS VAN BIODYNAMISCHE MELK

- Natuurlijk gerijpt op houten planken
- Krijgt alle tijd om de smaak optimaal tot ontwikkeling te laten komen
- Kaascoating zonder kleurstof en zonder natamycine, kaas bereid zonder toevoeging van nitraat/salpeterzuur.
- Vegetarisch gestremd

verkrijgbaar in jong, jong belegen, belegen, extra belegen, oud, overjarig, komijn, basilicum-knoflook, mosterd-peper, fenegriek en brandnetel.

Vereniging voor
Biologisch-Dynamische
Landbouw en Voeding

Weet je **deel** van een groter **geheel**

colofon

© 2019 Vereniging voor Biologisch-Dynamische Landbouw en Voeding

Dynamisch Perspectief,
het ledenblad van de Vereniging voor
Biologisch-Dynamische Landbouw en
Voeding verschijnt vier keer per jaar.

nr 2019-3 ISSN 1389-7438

© BD-Vereniging

Redactie | Loes van Loenen (blad-
manager en themaredacteur), Luc
Ambagts , Isabel Duiniveld ,
Wim Goris , Andries Palmboom .

Contact | redactie@bdvereniging.nl

Aan dit nummer werkten mee | Meino
Smit, Piet van Ijzendoorn, Kalle Heesen,
Dirk Govaerts, Eelco Schaap, Leo en Mieke
Visser, Jan Wieringa, Tineke van den
Berg, Petra Essink, Leonne Muller, Klariene
Klingen, Leen Janmaat, Tom Saat, Bert
van Ruitenbeek, Gerrie Bouwhuis, Norah
Bouwhuis, Magdy Sanad, Ellen de Jong,
Vincent Michiels, Jaap van Dijk, Harry
Bergman, Jan Stevens, Esma Senlik, Britt
Talens. Foto's: Dick Boschloo (p.3, Piet),
Heidi Arts (p.3), Martijn Doornbal (p.11),
Rens Hooyenga (p.20, oeiervaars), Fruittuin
van West (p.33,34), PLOTulitStocker/
Shutterstock (p.5,6,29,30), Moravska/
Shutterstock (p.23).

Coverfoto | Stadsboerderij Almere

Vormgeving | Gerda Peters, Fingerprint

Adverteren | Zie voor alle
advertentiemogelijkheden
bdvereniging.nl/adverteren

ledenservice

De BD-Vereniging werkt
aan de ontwikkeling van de
biologisch-dynamische landbouw
en voeding met uitwisseling,
scholing, onderzoek, advies en
publicaties.

Contributie per jaar
Normbijdrage € 50,
steunbijdrage € 75,
minimumbijdrage van € 40 (naar
keuze). Jongeren (t/m 23 jaar)
en studenten (t/m 27 jaar): 50%
korting. Beroepslid (voor boeren,
winkeliers, onderzoekers, etc.):
€ 120, € 180, of € 100. Opgave
via bdvereniging.nl.

Initiatief De BD-Vereniging
is een initiatieforganisatie.
Als je zelf iets wil organiseren
is in de meeste gevallen
medewerking van de
vereniging vanzelfsprekend. De
medewerking kan bestaan uit
advies, een financiële bijdrage,
hulp bij de publiciteit, of samen
op zoek gaan naar wat jij nog
nodig hebt.

Bureau BD-Vereniging

Costerweg 1D
6702 AA Wageningen
bdvereniging.nl
bureau@bdvereniging.nl
0850 609044
IBAN: NL77TRIO 0212 1887 71
t.n.v. Ver voor BD-landbouw

Bestuur Maria Inckmann-Van
Galen (voorzitter), Marteniek
Bierman (secretaris en vice-
voorzitter), Maria van Bortel
(penningmeester), Martha
Bruning (BD-jong), Eelco Schaap

Medewerkers Luc Ambagts
(beleid en projecten), Bram
Gordijn (administratie en
secretariaat).

Schenkingen en legaten

Dankzij de warme steun van veel
mensen, in de vorm van giften en
legaten, werkt de BD-Vereniging
aan de ontwikkeling van de
BD-landbouw. De vereniging is
een Algemeen nut beogende
instelling (ANBI). Schenkingen

en legaten zijn vrijgesteld van
schenkings- of successierecht.
Uw gift is welkom op NL77TRIO
0212 1887 71 t.n.v. Ver voor BD-
landbouw.

Wilt u ons opnemen in uw
testament of wilt u meer
informatie over (periodiek)
schenken? Belt of mailt u dan
met het bureau: 0850 609044,
bureau@bdvereniging.nl.

BD-beroepsontwikkeling

Leden die met collega's
in gesprek willen over de
ontwikkeling van hun werk
kunnen via het bureau contact
opnemen met Luc Ambagts,
lucambagts@bdvereniging.nl.

BD-Jong Activiteiten voor en
door jongeren. Voor info, neem
contact op met Martha Bruning
via bdjong@bdvereniging.nl

BD-preparaten en materialen
daarvoor zijn te bestellen via
www.debeerschehoeve.nl
of 06 36581305.

14 december
verschijnt
het themanummer
BD-moestuiniëren
Wil je input geven voor dit
themanummer? Neem dan
contact op met [redactie@
bdvereniging.nl](mailto:redactie@bdvereniging.nl)

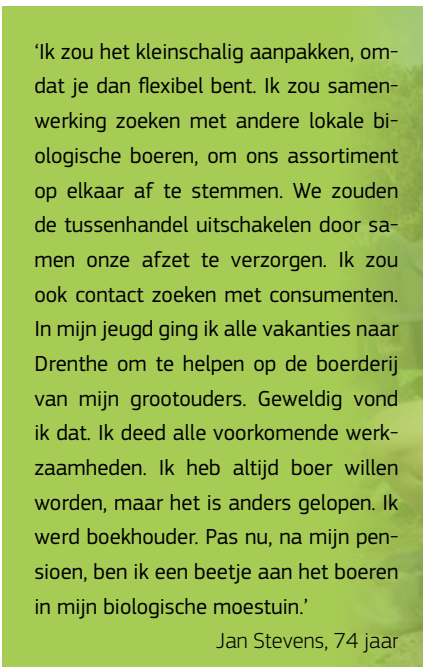

‘Ik zou een boer willen zijn die zich wijdt aan het terugbrengen van de voedingswaarde in het voedsel. Terug te gaan naar de oorsprong en naar de voedingskwaliteit van een eeuw geleden. Dat zou ik doen door ambachtelijker en duurzamer te telen met minder uitnutting van de landbouwgrond. Ik zou geen bestrijdingsmiddelen gebruiken, en eens in de vier jaar een stuk grond braak laten liggen. Ik zou alleen maar producten willen verbouwen die normaal gesproken in Nederland groeien. Niet in kassen dus. Ik zou mijn producten niet aan supermarkten willen leveren, maar aan kleinere verkooppunten en aan restaurants.’

Vincent Michiels, 44 jaar

Als ik boer zou zijn...

‘Ik zou het kleinschalig aanpakken, omdat je dan flexibel bent. Ik zou samenwerking zoeken met andere lokale biologische boeren, om ons assortiment op elkaar af te stemmen. We zouden de tussenhandel uitschakelen door samen onze afzet te verzorgen. Ik zou ook contact zoeken met consumenten. In mijn jeugd ging ik alle vakanties naar Drenthe om te helpen op de boerderij van mijn grootouders. Geweldig vond ik dat. Ik deed alle voorkomende werkzaamheden. Ik heb altijd boer willen worden, maar het is anders gelopen. Ik werd boekhouder. Pas nu, na mijn pensioen, ben ik een beetje aan het boeren in mijn biologische moestuin.’

Jan Stevens, 74 jaar

‘Ik zou alle groenten in kassen stoppen, zodat er geen beestjes bij kunnen komen. Ik zou overal watersproeiers installeren, zodat het niet te droog wordt. Verder zou ik het biologisch aanpakken. Ik zou niet overstappen op robots, omdat ik denk dat die nooit zo goed kunnen werken als mensen.’

Britt Talens, 17 jaar

'Ik denk dat het vanwege de vele regels heel moeilijk is om boer te zijn in deze tijd. Als ik daar geen last van zou hebben, zou ik 100% voor de dieren gaan. Ik zou dus veeboer worden. Dieren zijn voor mij heel belangrijk, ik trek me hun leed heel erg aan. Ik ben beter voor beesten - ik heb twee poezen en vissen - dan voor mensen. We hadden vroeger varkens, die liepen vrij in een hok en ze konden naar buiten. Een keer in het jaar werd er een geslacht door de slager, maar dat dier had een goed leven gehad.'

Jaap van Dijk, 57 jaar

'Ik zou graag een boerderijtje met wat grond ergens aan een bosrand hebben. Ik ben geboren op de boerderij van mijn opa en oma en ben daar tot mijn zevende opgegroeid. Ze hadden drie koeien, wat vrijlopende varkens en kippen, een paard en een moestuin. Ik heb altijd boer willen worden, maar had geen geld om land te kopen. Ik ben huisschilder geworden. Als ik alsnog boer zou worden, zou ik dat zonder trekker en andere machines doen. Ik zou met paarden, een paar Belgen, willen werken. Alles met de hand en zonder rotzooi. Ik zou écht boer willen zijn.'

Harry Bergman, 60 jaar

'Ik zou me in ieder geval grondig verdiepen in de wettelijke regels, zodat ik niet - zoals veel boeren overkomt met de mest en andere dingen - voor onverwachte verrassingen zou komen te staan. Ik zou melkveehoudster willen zijn. Ik zou me voor 200% inzetten voor het welzijn van de dieren, met name de jonge dieren. Ik zou de kalfjes in ieder geval drie dagen bij de moeder laten, zodat ze de biest kunnen drinken. Ik zou het zo biologisch mogelijk doen als haalbaar is.'

Esma Senlik, 49 jaar

Medewerkster kinderboerderij Stadshoeve Zwolle

'Iedere appel, elk slablad en elke wortel is een wereldwonder. De BD-landbouw helpt mij om daar, beetje bij beetje, van doordrongen te raken.'

Petra Essink

'Ik zou een ouderwetse boerin willen zijn, zoals boer Jurriens die vroeger bij ons om de hoek woonde. Wij haalden iedere dag een liter melk bij hem. Hij had een kleine stal, een weiland en nog een stuk grond waar hij groenten verbouwde. Precies genoeg om van te leven. Ik vind veel mensen in deze tijd hebzuchtig, iedereen wil alleen maar groter, groter, groter. Zonder om te kijken wat dat doet. Toen mijn man nog leefde hadden wij 200 vierkante meter volkstuin. Hij haalde mest van de boer en gebruikte geen andere spullen om méér te krijgen. Alles puur natuur.'

Gerrie Bouwhuis, 78 jaar

'Ik groeide op in Egypte in de tuin van mijn opa en oma. Daar groeiden sinaasappel-, mandarijnen, pruimen-, peren- en citroenbomen. In de zomer rook het er heerlijk naar jasmijn. In mijn tuintje in Zwolle probeer ik die sfeer na te bootsen; ik heb een vijgenboom, een perenboompje, druiven, jasmijn, zonnehoed, gladiolen en dahlia's. Ik hou heel erg van bloemen. Als je bloemen hebt, ben je niet alleen. Je kunt met ze praten en ze praten terug. Ik zou graag meer leren over alles wat groeit. Als ik boer zou zijn in Nederland zou ik tropische vruchten die nu geïmporteerd worden, zoals ananassen en mango's in kassen willen kweken. Ik denk dat daar een markt voor is.'

Magdy Sanad, 55 jaar

'Ik zou geen gif en plastic gebruiken, omdat dat niet goed is voor het milieu. Ik ken een biologische boer in Vorden, die koeien heeft met hoorns. Als ik koeien zou houden, zou ik ze net als hij genoeg ruimte geven, zodat ze hun hoorns kunnen houden.'

Norah Bouwhuis, 13 jaar

Als ik boer zou zijn...

'Ik zou een unieke boer willen zijn. Ik bedoel daarmee een vrije boer die niet gejaagd is. Iemand die de eigen regie voert over zijn leven. Niet door massaproductie, maar door duurzaam te boeren en met zorg voor de dieren. Ik zou met mijn manier van boer zijn het boerenleven willen promoten, in al zijn facetten. Bijvoorbeeld door een bed en breakfast erbij te doen. Daarnaast misschien scholing over hoe je zuiver kunt leven.'

Elles de Jong, 42 jaar

